Ա. ՏԱՐԻ 1962
ՅՈՒՆԻՍ
6

باكين
مجلة شهرية ، ادبية وفنية علمية
مدير المسؤول
السيد ارتين كارنيك قزانجيان

PAKINE
REVUE MENSUELLE
LITTÉRAIRE & ARTISTIQUE
Propriétaire
Dr. A. KAZANDJIAN

ԲԱԳԻՆ
ԱՄՍԱԳԻՐ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ
ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԻ

ՎԱՐԻՉ ԽՄԲԱԳԻՐ
Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ

ԽՄԲԱԳԻՐՆԵՐ
ԵԴ. ՊՕՅԱՃԵԱՆ, Գ. ՄՆԱՊԵԱՆ

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ
ԱՆԴԱՄՆԵՐ
Յ. ԳԵՂԱՐԴ
Տ. ՈՍԿՈՒՆԻ
Բ. ՓԱՓԱԶԵԱՆ
Վ. ՕՇԱԿԱՆ

ԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՈՒՆԻՆ

Ն. ՁԱՐԽՈՒՏԵԱՆ

ԵԴ. ՊՕՅԱՃԵԱՆ

Ա. ՏՈՆՃՈՅԵՆՑ

Ա. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

Լ. ԳԱՐՄԷՆ

Ա. ՏՈՆՈՅԵԱՆ

ԳԱՅԼ ՎԱՀԱՆ

Բ. ՓԱՓԱԶԵԱՆ

Վ. ՕՇԱԿԱՆ

Մ. ՊԱՐՍԱՄԵԱՆ

ՏՈՔԹ. ԽՐ. ԽԱԹԱՆԱՍԵԱՆ

Կողքանկար՝ ՌԱՖՖԻ

Բագին

ԱՄՍԱԳԻՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ Ւ ԱՐՈՒԵՍՏԻ

Ա. ՏԱՐԻ, ԹԻՒ 6 ՅՈՒՆԻՍ 1962 ՊԷՅՐՈՒԹ

ԱՌԱՆՑ ԱՍՏՂԻ ՃԱՄԲԱՆ

ՆՈՒՊԱՐ ՉԱՐԽՈՒՏԵԱՆ

Ա.

— Ժամ մը եւս, ըսաւ բարձրաձայն, եւ...

Սակայն շուրջը ամայի էր եւ խօսքերը կը զարնուէին միայն սենեակի չորս պատերուն։ Առտուընէ ի վեր, ինքնիր վրայ կծկուած թունաւոր օձի մը պէս, կ'ապրէր ու կը սպասէր, հին պանդոկի մը հասարակ սենեակին մէջ, որուն պատուհանէն կը տեսնուէր միայն նեղ պարտէզին բարձր պատը, որմէ անդին կար նեղ փողոց մը եւ նորէն բարձր շէնքի մը պատը։ Միշտ պատեր, ամէն կողմ պատեր կային իր անիծեալ գոյութեան շուրջ։

Կրկին նայեցաւ ժամացոյցին։ Ամբողջ յետմիջօրէն անցուցած էր ցած մահճակալին վրայ երկնցած. աջ ձեռքը բարձին տակ խրած, մատներուն մէջ սեղմելով ատրճանակին պաղ մետաղը. կարծես թշնամի մը յանկարծ ներս պիտի խուժէր. մինչ ինք էր որ կը սպանար եւ կը մտածէր ուրիշի մը կեանքը խլելու մասին։

Պահ մը ոտքի ելլելով մօտեցաւ պատուհանին։ Հեռաւոր հրապարակի մը աղմուկը, հանրակառքի մը զանգակը, որ կ'անցնէր կեդրոնական փողոցէ մը եւ ինքնաշարժներու փողը իր շուրջը կը կազմէին միշտ՝ ձայներու միօրինակ տափաստանը, որմէ անդին կը տարածուէր խորհրդաւոր աշխարհ մը, ունայնութեան ափերով եզերուած։ Զէնքը դրաւ գրպանը եւ սկսաւ երթեւեկել մէկ պատէն միւսը։ Սենեակը բաւական խնամքով կահաւորուած էր եւ նոյնիսկ ծաղկեփունջ մը կար սեղանին վրայ։ Եւ սակայն ամէն ինչ հասարակ էր, անճաշակ։ Այստեղ ապրուած կեանքերը ոչ

մէկ հեռք կը ձգէին։ Ոչ ոք կը հետաքրքրուէր իր նախորդներուն ցաւերով եւ ուրախութիւններով. տեսակ մը բնապահման սրահ էր մէկ կամ երկու անձի համար։

Երկար սլաքը սկսած էր կրծել եօթներորդ ժամուն յաջորդող վայրկեաններ ը եւ երբ հասնէր 12-ին վրայ, պիտի սկսէր կեանքի նոր հանգրուան մը, իրեն համար միայն։ Իր ձեռքերով լարուած մեքենային զսպանակը պիտի կանգ առնէր եւ պիտի սկսէր արշաւը դէպի մահ, եւ ոչ մէկ ուժ, այն ատեն կրնար կեցնել դժոխային մեքենային թաւալումը, նոյնիսկ ինք, որ զայն լարած էր։

Ինքնաշարժ մը կանգ առաւ վարի փողոցը։ Մօտեցաւ պատուհանին. կըրկին բարձր պատը ցցուեցաւ իր առջեւ։ Բայց գիտէր որ այդ պատէն անդին կար փողոցը, կար քաղաքը, կային մարդիկ եւ կար ան, որուն համար լարած էր մահուան մեքենան։ Հիմա տակաւին մայթին ծառերուն տերեւները կանաչ էին, բայց օր մը պիտի դեղնէին ու մէկիկ մէկիկ պիտի իյնային՝ մահուան գացող դեռատի կնոջ մը քայլերուն տակ։

Ինքնաշարժը հեռացաւ։ Նստաւ մահճակալին ծայրը եւ դէմքը առնելով ափերուն մէջ սկսաւ մտածել։ Արդեօք ամէն ինչ լաւ կարգադրա՞ծ էր։ Արդեօք լաւ ճշդա՞ծ էր օրը, ժամը, հանդիպումին վայրը։ Ո՛չ, բան մը չէր մոռցած։ Աշխատած էր ժամագործի մը ղղուշութեամբ, որ տուփի մը մէջ կը պահէ քակած ժամացոյցին բոլոր կտորները եւ յետոյ զանոնք մէկիկ մէկիկ կ՚անցընէ իրենց տեղերը...։ Բայց եթէ հակառակ այս բոլոր զգուշութիւններուն, բան մը պատահէր, և ան չկարենար գալ...։ Երբեմն մահուան գացող անստուններն իսկ նախազգացումներ կ՚ունենան։

– Չի՛ կրնար չգալ. պէտք է որ գայ, ըսաւ բարձրաձայն։ Ժամը ճիշդ ութին երբ դուռը բանամ մեկնելու համար, դիմացս պիտի ելլէ։ Անկարելի է որ մէկը չգայ մահուան հետ տուած ժամադրութեան։ Եթէ ոչ ամէն մարդ կը մեռնի իր անկողնին մէջ...։

Գիշերը աէր զարձած էր ամբողջ քաղաքին։ Նոյնիսկ ձայները ցիրեկուընէ աւելի խուլ կը հնչէին, մեղմացած խաւարին թանձր զանգուածէն։

Ցանկարծ կատաղի փափաք մը արթընցաւ մէջը, և ձայն մը, որ իրը չէր, պոռաց.

– Երանի՜ չգար...։

Ներսը արթնցած էր երկրորդ անձը, այն մէկը, որ պաղարիւնութեամբ կը դիտէ մեր արարքները եւ մեր որոշումներուն հակառակ դիրք կը բռնէ, այն մէկը, որ միշտ արդար է եւ դըժբախտաբար ուշ կը խօսի, այնքան ուշ յաճախ, որ երբ խօսի, միայն անորոշութիւն, անձկութիւն եւ տառապանք կ՚արթնցնէ մեր մէջ։

Հիմա սլաքը կը սուրար դէպի իր նպատակակէտը։ Կարծես նոյն անձը չէր որ կը սպասէր, որովհետեւ հիմա ժամանակին թաւալումը կը գտնէր արագ, շատ արագ։

Ա՜հ, եթէ չգա՜ր...։ Այն ատեն ամէն ինչ կը վերջանար, կ՚ազատուէր այս մղձաւանջէն, կ՚արթննար այս կապարէ քունէն, որ տարնէ մը ի վեր զինք կը բաժնէր կեանքէն, եւ քաղաքին աղմուկը կը վերածուէր քաղցր մեղեդիի մը։ Եւ սակայն...։

Եւ սակայն ըլլալիքը կը տեսնէր եղածի պէս։ Անահիտը պիտի գար ժամը ճիշդ ութին. պիտի վարձէր ինքնաշարժ մը, զայն պիտի տանէր ամայի վայր մը, ծովեզերքէն քիչ մը անդին զանուող պուրակի մը ծառերուն տակ, անոր դիակը պիտի ձգէր հոն, ատրճանակը պիտի նետէր ալիքներուն մէջ եւ առանց ժամանակ կորսնցնելու պիտի ուղղուէր դէպի օդակայան։ Տոմսակը արդէն առնըւած էր։ Վաղը գիշեր, ճիշդ այս ժամուն, պիտի ըլլար հեռու, Ատլանտեանի ջուրերէն տասը հազար մեթր բարձրութեան մը վրայ։

Թերթ ծախող տղու մը սուր ձայնը ծակեց լռութեան պատնէշը եւ ինքնաշարժը կրկին կանգ առաւ վարի փողոցը։

– Ինչը ըլլալու է, մտածեց։ Հիմա

իջած է ինքնաշարժէն, կը քալէ մայթին վրայ, կը մտնէ պանդոկէն ներս։ Հիմա վերելակին մէջն է. կը քալէ նրբանցքին մէջ դէպի սենեակս...։

Հինգ վայրկեան սպասեց։ Ոչ ոք երեւցաւ։ Կրկին թերթ ծախող տղուն ձայնը եկաւ փշրուիլ լարուած ջիղերուն վրայ։

Ժամը ութը քառորդ կ'անցնէր։ Թեթեւութիւն մը զգաց։ Անցած էր ժամանակը. լարուած մեքենային զսպանակը կանգ առած էր, բայց զոհ չկար։ Անմիջապէս գլխարկը դրաւ, բարձին տակէն հանեց ատրճանակը ու դրաւ ներսի գըրպանը։ Այս դժոխքէն ազատուելու համար միայն մէկ միջոց կար. հեռանալ։ Ինք կատարած էր իր պարտականութիւնը. ոչ ոք կրնար զինք մեղադրել։

Արագօրէն վար իջաւ աստիճաններէն. կը վախնար որ վերելակը իրեն դէշ խաղ մը խաղայ։ Բանալին յանձնեց պաշտօնեային եւ աւելի թեթեւցաւ։ Փողոցը ամայի էր։ Ուղղուեցաւ դէպի հրապարակ, որուն ժխորը հիմա հրապուրիչ կը թուէր իրեն։

Հազիւ քանի մը քայլ առած էր մայթին վրայ, երբ յանկարծ պաղ սարսուռ մը անցաւ մարմնէն. Անահիտ դէմն էր...։

Բ.

Երբեք չեմ մոռնար այդ տեսարանը, որ պարզուեցաւ աչքիս, երբ ոտք դրի Պէյրութի օդակայանին առջեւ։ Ամէն ինչ գոյն էր շուրջս եւ լոյս. կապոյտ ծով, լազուարթ երկինք, կարմիր աւազ եւ կանանչ լեռներ։ Լոյս եւ ուրախութիւն կար դէմքերու վրայ։ Գեղեցիկ եւ վառվռուն աչքերով Հոթէսին ժպի՞տն էր արդեօք որ կ'այլափոխէր մթնոլորտը։ Խումբ մը ճամբորդներու հետ քալեցի դէպի ելքը։ Պզտիկ պայուսակ մը առած էի հետս, այնպէս որ մաքսատան պաշտօնեան զայն բանալ իսկ չտուաւ։ Սպասման հսկայ դահլիճը ամայի երեւցաւ աչքիս։ Սկսայ աչք մը նետել շուրջըս, երբ յանկարծ ծերունի մը առջի ելաւ անկիւնի թիկնաթոռէն եւ մօտեցաւ ինծի։

— Պարոն Արման Կարինեանը դո՞ւք էք, հարցուց։

— Այո՛։ Իսկ ե՛ս, որո՞ւն հետ խօսելու պատիւը ունիմ;

— Ուրեմն զիս չճանչցա՛ք. եւ չեմ զարմանար։ Եփրեմ Վահանեանն եմ։

Զարմացած՝ չպատասխանեցի։ Ա՛յս ծերունին Եփրե՛մ Վահանեանն էր։

— Որքա՛ն փոխուած էք, ըսի։ Եթէ չներկայանայիք, դժուար որ ձեզ ճանչնայի։ Ներողամի՛տ եղէք։

Երբ զինք տեսած էի տարիներ առաջ, ուրիշ մարդ մըն էր՝ երիտասարդ, եռանդուն, պատկառազդու. մէկ խօսքով ամբողջ ազգին կուռքը։ Իսկ հիմա, դիմացս ունէի կմախացած ծերունի մը, որուն առնական եւ քաղցր ժպիտը փոխուած էր մեռելային արտայայտութեան մը։

Ինքնաշարժը կը սուրար օդակայանէն քաղաք տանող լայն պողոտային վըրայ։ Տեսարանին շուրջ կատարած հարցումներուս, Պ. Վահանեան կու տար լակոնական պատասխան մը յոգնած ձայնով մը, կամ կը զգաստանար յանկարծ, խորունկ թմբիրէ մը արթնցողի պէս։ Իրմէ կը սպասէի տեղեկութիւններ իր մասին եւ մանաւանդ իր սիրելի ու մէկ հատիկ աղջկան Անահիտի մասին. բայց ինք կը խուսափէր հարցումներէս։ Քաղաքին բաւական մօտեցած էինք, երբ առ ի քաղաքավարութիւն հազիւ լսելի ձայնով մը ըսի.

— Իսկ օրիորդ Անահիտը ինչպէ՞ս է...։

Կարծես թնդանօթ մը արձակած էի։ Բոլորովին արթնցաւ. արիւնը, կարմիր ալիքներով, վեր խուժեց ու գունաւորեց տժգոյն դէմքը. յետոյ կրկին քաշուեցաւ մարմնին խորերը, դէմքը ձգելով աւելի դալուկ, աւելի ամայի քան երբեք. Եւ այդ ամայութեան վրայ տեսայ ահռելի ովասիս մը՝ աչքերը ուր կուտակուած էր այնպիսի դառնութիւն մը, որ զգջացի աններելի կաֆ մը ըրած ըլլալուս։

Պ. Վահանեան երկարօրէն նայեցաւ երեսիս, յետոյ կրկին նայուածքը յառեց դուրսը թռչող տեսարանին վրայ։

Ես ալ քաշուելով անկիւնս, սկսայ բաներ երեւակայել։ Եւ երբ պատասխան կը լսէի միշտ նոյն խօսքերը — Անահիտը ո՛չ եւս է... Անահիտը, ո՛չ եւս է։ Բայց հայրը սուգ չէր կրեր. ինչո՞ւ։

Քանի մը վայրկեանէն ամէն ինչ պիտի լուսաբանուէր, որովհետեւ արդէն հասած էինք քաղաքին կեդրոնական հրապարակը։ Վահանեաններու տունը պէտք չէր շատ հեռու ըլլար երբ հասնէինք հոն... Սակայն ուրիշ անակնկալ մը ինծի կը սպասէր։

— Պէտք է հանդարտ ու ամայի սրճարան մը գտնենք, ըսաւ, որպէսզի քեզի անմիջապէս բացատրեմ թէ ինչո՛ւ քեզ այստեղ կանչեցի։ Վերջը քեզ կ'առաջնորդեմ պանդոկ։

Շարժավարին փողոցի մը անունը տուաւ։ Հասանք ծովեզերեայ պողոտայ մը արմաւենիներով եզերուած ու մտանք հոն գտնուող սրճարաններէն մէկը։

Գ. Վահանեան զգաց, որ իր այս վարմունքը բացատրութեան մը կը կարօտի։ Վերջ ի վերջոյ իր հիւրն էի, իր հրաւէրին վրայ եկած էի այս անծանօթ քաղաքը, եւ պատշաճ էր որ գէթ անմիջապէս իր տունը առաջնորդէր, փոխանակ այս սրճարանը բերելու։ Նստանք սեղանի մը առջեւ։ Սրահը գրեթէ ամայի էր.

— Արմա՛ն, ըսաւ, Գ. Վահանեան. Արմա՛ն, տակաւին ունի՞ս երակներուդ մէջ հօրդ կարմիր արիւնէն, հայու հարազատ ու պատուախնդիր արիւնէն։

Ծերունիին մռայլ ու մութ աչքերուն մէջ ծնած էր կրակի նշոյլ մը, որ երթալով կը զօրանար, կ'ըլլար շիկացած մետաղ, յետոյ բոց ու խարոյկ։ Եւ ես մեքենաբար պատասխանեցի.

— Այո՛, միշտ հօրս արիւնն է որ կը հոսի երակներուս մէջ. այդ արիւնը, որ միշտ կը շառայլէր բան մը փրկելու համար։ Չեմ մոռցած նաեւ, որ եթէ այդ արիւնը հայրս ինծի փոխանցեց, այդ ալ շնորհիւ ձեզի է։ Քանի քանի անգամներ հօրս կեանքը փրկած էք. ատիկա յիշողութեանս մէջ քանդակուած է։ Դուք ինծի համար եղաք երկրորդ հայր մը, եւ շնորհիւ ձեր ջանքերուն է որ հիմա ուսումս կը շարունակեմ եւրոպական բարձրագոյն համալսարաններուն մէջ։

— Արմա՛ն, Արմա՛ն, զաւա՛կս. ճիշդ հանդուցեալ հայրդ կը յիշեցնես ինծի. նոյն աչքերը, ձայնի նոյն շեշտը, նոյն յանդգնութիւնը։ Ճիշդ տարիքդ ունէր, երբ միասին ամէն ինչ լքելով բարձրացանք լեռները՝ մեր չարչարուած ազգը, մեր ոտնակոխուած պատիւը, մեր արհամարհուած սրբութիւնները պաշտպանելու համար։ Իսկ, հիմա՜... աւա՜ղ... Դիմացդ ունիս պարտուած մարդ մը, ապրող դիակ մը. ինչպէս կ'ըսեն՝ տանջըւող քուրջ մը։ Հասած եմ այնպիսի տեղ մը, ուր խեղդուողի մը պէս ստիպուած եմ փաթթուիլ որեւէ առարկայի. ստիպուած եմ ըրած բարիքներուս տոկոսը պահանջել։ Ես այլեւս ապրելու արժանի մէկը չեմ, Արմա՛ն, բայց չեմ ուզեր անպատիւ մեռնիլ, չեմ ուզեր գլուխս կախ, դէմքս մրուրով ծածկուած՝ մտնել մահուան սրահէն ներս։

— Ի՞նչ կ'ըսէք, Գ. Վահանեան. դո՛ւք, հայոց լեռներուն արծի՛ւը, դո՛ւք, որուն վրայ մեր մայրերը երգեր հիւսած են, անպատուութեան մասին խօսիք։ Ո՞վ չի յիշեր ձեր քաջագործութիւնները։ Ձեր անունը հայոց պատմութեան լուսագոյն էջերուն զարդը պիտի ըլլայ։ Ներկայ սերունդը ձեզի հանդէպ պաշտամունք ունի...։

Գերեզմանի նմանող աչքերէն յուսահատեցնող նայուածք մը ուղղեց ինծի.

— Հոն է արդէն ողբերգութիւնս, ըսաւ։ Բաներ կան, որ մարդ չի համարձակիր պատմել հարազատ եղբօրը։ Հասած եմ հիմա ապառաժի մը եզերքը, ուրկէ մահը կ'երեւի դրախտային ովասիսի մը պէս։ Երանի անոնց, որոնք կրնան իրենք զիրենք վար նետել։ Իմ եւ մահուան տենչալի ափերուն միջեւ կը տարածուին անպատուութեան ճահիճները։

Գլանիկ մը հրամցուցի, վառեցի. շարունակեց։

— Այսպիսի պարագաներու մէջ մարդ կը փնտռէ նեցուկ մը. կը փնտռէ մէկը որ կարենայ ընել ինչ որ ինք չի համարձակիր ընել։ Շուրջս բացարձակ Սահարա մը դարձած էր. բոլոր ծանօթներս, բոլոր հիացողներս երես դարձուցած էին ինձմէ։ Վերջապէս մտաբերեցի քեզ։ Գիտէի որ պարտաճանաչ ես։

— Այո՛, պարտքս շատ մեծ է ձեզի հանդէպ։ Կեանքովս իսկ հազիւ թէ կարենամ զայն վճարել։

— Սակայն քեզմէ այնպիսի գին մը պիտի պահանջեմ, որ դուն ալ պիտի սարսափիս։ Պարտքդ չէ վաւերացուած մուրհակով մը. կը մնայ միայն բարոյական գետնի վրայ։ Եթէ հայրդ ողջ ըլլար, երբեք զայն պիտի չուրանար։

— Ես ալ զայն պիտի չուրանամ։ Երբ հայրս մեռաւ, քովն էի, մատներովս գոցեցի անոր աչքերը։ Շրթունքներէն ելլող վերջին բառը ձեր անունը եղաւ։ Անկէ առաջ երկարօրէն խօսած էր ինծի ձեր բարեկամութեան մասին. թէ ինչ կը պարտի ձեզի եւ ինչ պարտաւորութեան տակ կը դնէր ինք ձեզի հանդէպ. երդում ըրի, որ ինչ որ ալ ըլլայ ես պիտի ըլլամ իր արժանի զաւակը, եւ պիտի ընեմ ինչ որ պէտք է ապերախտ մը չդառնալու համար։

Գլանիկը վերջացուց եւ առանց մարելու նետեց մոխրամանին մէջ։

— Հիմա ուրեմն կրնամ խօսիլ, որովհետեւ միակ անձը որ կրնայ դարման մը բերել ներկայ կացութեանս, դուն ես։ Եթէ մինչեւ հիմա ապրեցայ, եթէ մինչեւ հիմա վերջ չդրի կեանքիս, այն յոյսով էր որ օր մը պիտի հանդիպիմ յուսատու ապետին, այն մէկուն, որ իր դէնքով կը պաշտպանէ որբը, այրին, թշուառը եւ յուսալքուածը։ Քանի՜ անգամներ մեռած եմ ու վերապրած մինչեւ որ վերջապէս առացայ ժամանումիդ լուրը։

— Ինչպէս ըսի ու կը կրկնեմ, պատրաստ եմ հօրս ձեզի հանդէպ ունեցած պարտքը վճարել կեանքովս, եթէ ատիկա դարման մը պիտի բերէ ձեր տառապանքին։

Բոց մը ծնաւ աչքերու գերեզմանին մէջ. ուրախութի՞ւն էր արդեօք, թէ մղձաւանջին չիկացած վերջին հարուածը։

— Ուրեմն կարճ խօսիմ, ըսաւ, բառերը հատիկ հատիկ արտասանելով։ Անահիտը, մէկ հատիկ զաւակս, միակ անձը որուն համար տակաւին ուժ ունիմ ապրելու այս աշխարհիս երեսը, Անահիտը, շեղած է ուղիղ ճամբէն և ոտնակոխ կ'ընէ մեր պապենական պատիւը, որուն համար սերունդներ իրենց թանկագին արիւնը զոհեցին։

Աչքերս հեռացուցի իրմէ, ծովուն կապոյտ հրաւէրը մեղմացուց լռած խօսքերուս ազդեցութիւնը։

— Եթէ հայր չըլլայի, շարունակեց Գ. Վահանեան, եւ եթէ Անահիտը մէկ հատիկ զաւակս չըլլար, ո՛չ ոքի կը դիմէի. ես, ձեռքովս կը մաքրէի անուանս վրայ եղած արատը, սակայն... հայր եմ։ Քեզմէ բան մը չեմ պահանջեր, քեզի բան մը չեմ պարտադրեր. այլ կ'ուզեմ որ հետեւիս խղճիդ հրահանգներուն։ Նախ եղիր դատաւոր, եւ յետոյ գործադրէ վճիռը։ Մէկ նժարին մէջ դի՛ր տասնեակ սերունդներու կրած տառապանքները, մարտիրոսութիւնը, թափած արիւնը, փրկելու համար միակ բանը, որ մերն էր, կրօնքը եւ պատիւը. միւս նժարին մէջ դիր ներկայ սերունդին լըրբութիւնը, որ առանց սակարկութեան կը վաճառէ մեր սրբութիւնները։ Ես բոլոր հոգուովս կը խղճամ ու կը ներեմ այն ջահել տղջկան ու ջահել մօր, որ մահուան սպառնալիքին տակ ինքզինքը յանձնեց դահիճներուն, կեանքը կամ զաւակը փրկելու համար. բայց երբե՛ք, երբե՛ք՝ մեր զաւակներուն, որոնք տաքցած էգերու պէս արու կը փնտռեն, եւ կամ ճղճիմ վայելքի համար իրենք զիրենք կը ծախեն։

— Աւելի յստակօրէն ըսէք, թէ ի՛նչ պիտի ըլլայ իմ պաշտօնս։

— Քեզի կը յանձնեմ պատիւս պաշտպանելու պարտաւորութիւնը։ Աղջկանս ճակատագիրը քեզի կը յանձնեմ։ Դուն կ'ըլլաս անոր դատաւորը, եւ եթէ զայն

յանցանքի վրայ բռնես, այն ատեն կ՚ընես ինչ որ խիղճդ քեզի կը հրամայէ: Ուրիշ հայ աղջիկներ նոյն ճամբան բռնած են եւ ոչ ոք կը հետաքրքրուի անոնց պարագայով... բայց Վահանեանի մը մէկ հատիկ աղջիկը չի կրնար առանց պատիժի ստորնանալ...:

Ծերունին ոտքի ելաւ, ձեռքս սեղմեց, առանց աչքերուն մէջ նայելու ու հեռացաւ...:

⁂

Անմիջապէս գործի լծուեցայ: Առանց որոշ նպատակի սկսայ հետապնդել Անահիտը: Գ. Վահանեանին հետ ունեցած հանդիպումէս երկու օր վերջ, երբ կ՚երթեւեկէի իրենց տան կողմերը, առաջին անգամ ըլլալով, տեսայ Անահիտը: Բարեբախտաբար զիս չէր ճանչնար եւ երբեք չէր տեսած: Կը գտնուէի իրենց տան դիմացի մայթին վրայ, երբ դուրս ելաւ: Արեւը նոր ծագած էր տակաւին եւ երբեք չէի յուսար, որ այդքան կանուխ կ՚իջնէ փողոց: Անակնկալի եկաւ երբ տեսաւ զիս. առաջին անգամ ըլլալով, թերեւս, այս ժամուն մաքուր հագուած երիտասարդի մը կը հանդիպէր ամայի փողոցին մէջ: Ես շարունակեցի ճամբաս մէկու մը պէս, որ կարեւոր գործ մը ունի կատարելիք, սակայն, յիշողութեանս մէջ յաւիտենականօրէն քանդակուեցաւ իր գեղեցիկ ու տխուր դէմքը: Յաջորդ օրերը, աւելի զգուշ եղայ, որպէսզի զիս չտեսնէ եւ կրցայ երկարօրէն հետապնդել զինք: Բոլոր օրիորդներուն պէս շուկայ կ՚երթար գնումներ ընելու, յետմիջօրէին՝ շարժանկար, նուագահանդէս, դասախօսութիւն, եւ միշտ առանձին. ո՛չ ընկեր, ո՛չ ընկերուհի:

Իրիկուն մը, սակայն, կրցայ առեղծուածին առաջին օղակը կազմել: Այդ օրը ուշ ելած էի պանդոկէս եւ սկսած էի թափառիլ աննպատակ: Մութը կոխած էր երբ հասայ կեդրոնական հրապարակը: Անահիտը տեսայ ճիշդ այն պահուն երբ կը բարձրանար հանրակառք. ես ալ բարձրացայ նոյն կառքը, ետեւի դռնէն: Փարոսէն երկու կայարան առաջ իջաւ եւ մտաւ ձախ կողմի փողոցը: Առանց տեսնուելու հետեւեցայ իրեն: Մտաւ նպարավաճառի մը խանութը, հեռաձայնեց ու կրկին իջաւ ճամբայ: Հասաւ կեդրոնական փողոց մը եւ առանց վարանելու դարձաւ աջ եւ քանի մը քայլ վերջ մտաւ պզտիկ խանութ մը, որուն ճակատին Ռուվոբէ գրուած էր: Հոն մնաց քառորդ ժամի չափ, մինչեւ որ անձնական ինքնաշարժ մը եկաւ ու տարաւ զինք:

Այս տեսածովս կարելի չէր եզրակացութեան մը յանգիլ: Սակայն որոշ էր որ այս խանութը մեծ դեր մը կը խաղար Անահիտի կեանքին մէջ. ուրեմն փնտռտուքներս պէտք էր հոն կեդրոնանային:

Քանի մը անգամ շարունակաբար նոյն արարողութիւնը կրկնուեցաւ, սակայն այս անգամ դերակատարները ուրիշ աղջիկներ էին: Շաբաթ մը ետք, անմիջապէս որ Անահիտը ելաւ խանութէն ու մեկնեցաւ ուրիշ անձնական ինքնաշարժով մը, ներս մտայ: Ցուցափեղկին մէջ տեսած էի եւրոպական փողկապներու շարք մը: Խանութպանը հազիւ քսանըհինգ տարեկան երիտասարդ մըն էր: Վաճառականական ժպիտով մը ընդունեց զիս եւ երբ սկսայ հետը ֆրանսերէն խօսիլ, որովհետեւ երկրի լեզուին ծանօթ չէի, ինծի գլանիկ մը հրամցուց: Անմիջապէս ուզեց հասկնալ, թէ ուրկէ՞ կու գայի, թէ քանի՞ օր պիտի մնայի Լիբանան, թէ հաւնա՞ծ էի երկիրը:

— Շատ սիրեցի Լիբանանը, ըսի, տեսարանները աննման են, եւ ժողովուրդը հիւրասէր ու կրթեալ:

— Ո՞ր պանդոկը իջած էք, ըսաւ, երեսիս նայելով:

— Լուքսոր պանդոկը, պատասխանեցի:

— Լուքսոր պանդոկը գէշ չէ, բայց տեսարան չունի. լաւոյ մթնոլորտը շատ հրապուրիչ չէ: Եթէ հաճելի օրեր ան-

ցընել կ'ուզէք, փոխեցէք եւ եկէք Միամի։ Հոն մթնոլորտը տարբեր է։ Ես շատ օտար բարեկամներ ունիմ, որոնք միշտ կ'իջեւանին Միամի պանդոկը եւ շատ գոհ կը մնան։

– Եթէ երկար մնայի, անպայման կը հետեւէի ձեր խրատներուն։ Դժբախտաբար քանի մը օրէն պիտի մեկնիմ այս գեղեցիկ երկրէն։

– Ձեր արտայայտութեան մէջ դըժգոհութիւն կայ։ Եւ չեմ ուզեր որ մէկը դժգոհ բաժնուի մեր երկրէն։ Տեսա՞ք որքան գեղեցիկ աղջիկներ կան։ Արդեօ՞ք լաւ բարեկամուհիի մը չհանդիպեցաք։

– Այդ կողմէն քիչ մը գժուարահաճ եմ։ Արտաքինը գիս չի խաբեր։ Շատ մը հասարակ կիներ ալ կրնան զարդարուիլ կոմսուհիներու պէս։

– Կ'ուզէի՞ք ծանօթանալ բարձր դասակարգի աղջիկներու եւ տիկիններու։ Եթէ այո՛, կրնամ անմիջապէս ձեզի օգտակար ըլլալ։ Կրնամ ձեզի ներկայացընել տանըվեց տարեկան ուսանողուհիներու, կամ ընտանիքի աղջիկներու, որոնք կ'ուզեն կեանքը վայելել առանց իրենց ծնողքին իմացնելու։

Գահ մը լռեցի, մէկու մը պէս, որ կը մտածէ որոշում մը առնելէ առաջ։

– Ձեզի կը վստահեցնեմ, որ յուսախաբ չէք ըլլար, որովհետեւ ընտրութիւնը ձեզի կը ձգեմ։

– Եթէ իմ ճաշակիս յարմար բան մը կարգադրէք, շատ շնորհակալ կ'ըլլամ։

– Ներս հրամմեցէ՛ք ուրեմն, եւ գտեցէք ձեր հաւնածը։

Եւ վարագոյր մը բանալով զիս առաջնորդեց խանութին ետեւը, որ կահաւորուած էր փոքրիկ դահլիճի մը պէս։ Նստայ թիկնաթոռի մը վրայ ու սկսայ թղթատել լուսանկարներու ալպոմը, զոր մարդը հանած էր գաղտնի պահոցէ մը։ Մէկիկ մէկիկ դարձուցի էջերը, երկարօրէն զննեցի դիմագծերը, եւ կարդացի անոնց տակը գրուած անունները։

Անահիտին նկարը կը գտնուէր հինգերորդ թերթին վրայ։ Հազիւ ակնարկ մը նետեցի անոր վրայ ու անցայ գողի մը պէս, որ չուզեր իր գողնալիք ապրանքին վրայ ուրիշներուն ուշադրութիւնը դարձնել։

– Ձեր ճաշակին յարմար բան մը գըտա՞ք, հարցուց մարդը, երբ ալպոմը իրեն վերադարձուցի։

– Համակրելի դէմքեր տեսայ, բայց շատ դժուար է ընտրել։

– Ուրիշ որեւէ տեղ այսպիսի աղջիկներ չէք գտներ. բոլորն ալ գեղեցիկ, կրթեալ ու զարգացած....։

– Եթէ անպայման պէտք ըլլայ ընտրել, լաւագոյնները կարծեմ այս երկուքն են, ըսի, ցուցնելով խարտեաշ մանկամարդուհիի մը եւ Անահիտին լուսանկարը։

Երեսիս նայեցաւ կեղծ հիացումով.

– Իսկապէս մեծ ճաշակի տէր էք եղեր, ըսաւ։ Օրիորդ Ժերմէնը, մէկ շաբաթէն հազիւ կրնայ տրամադրելի ըլլալ։ Դուք ե՞րբ կ'ուզէք հանդիպում ունենալ։

– Վաղը իրիկուն, ամէնէն ուշը։

– Այն ատեն կը մնայ օրիորդ Քլարան։ Շատերը զայն կը նախընտրեն օրիորդ Ժերմէնէն։

– Թող օրիորդ Քլարան ըլլայ վաղուան ընկերուհիս, ըսի, մէկու մը պէս որ ստիպուած է ընդունիլ իրեն ներկայացուածը։

– Ո՞ւր եւ ե՞րբ։

– Վաղը ժամը ութին գինք կը սպասեմ պանդոկին մէջ, յետոյ միասին կ'երթանք յարմար վայր մը։

– Շա՜տ լաւ, վաղը առտու ձեզի կը հեռաձայնեմ, որովհետեւ պէտք է որ օրիորդն ալ իր հաւանութիւնը տայ։

Երբ մեկնելու կը պատրաստուէի, ականջիս մօտենալով փսփսաց.

– Մեր նոր յաճախորդներուն մասնաւոր գին կ'ընենք. այս անգամ միայն յիսուն ոսկի վճարեցէք։ Սովորական մեր գինը հարիւր ոսկիէն վեր է։ Վերջը

կը հասկնաք։

Վճարեցի պահանջած դրամը։ Կարծես զոհուելիք գառնուկ մը գնած ըլլայի։

⁂

Այս ժամադրութիւնը պէտք էր առնուէր․ բայց ի՛նչ պիտի ըլլար անոր հետեւանքը, որոշապէս չէի գիտեր։ Անահիտին վճիռը արուած էր, որովհետեւ զայն յանցաւոր դատած էի, եւ վաղը ժամը ութին պիտի ունենայի մեծագոյն փաստը...։ Կը մնար գործադրել որոշումս։

Ժամադրութիւնը ապահովելէ վերջ, անմիջապէս գացի օդանաւային ընկերութեան գրասենեակը, տոմսակ մը ապահովելու համար։ Յաջորդ օրը, առաւօտեան ժամը երեքին, օդանաւ մը կը մեկնէր դէպի Հռոմ, Լիզպոն, Պուէնոս Այրէս․ կրցայ տեղ մը ապահովել։ Վերջ ի վերջոյ չէի ուզեր վճարել բանի մը համար, որուն գործադրութեան մէջ գործիք մը եղած էի։ Նոյն գիշեր, Պ. Վահանեանին հետ տեսակցութիւն մը ունեցայ եւ կէտ առ կէտ պատմեցի պատահածները։

— Վաղը իրիկուն կէս գիշերէն քիչ մը վերջ, ամէն ինչ վերջացած կ'ըլլայ, եւ կը մաքրուի ձեր անուան արատը, եւ կը սրբուի յանցաւորին արիւնով։

Նախ այլայլեցաւ․ յետոյ ձեռքս առաւ ափերուն մէջ․

— Թող ըլլայ այդպէ՛ս․․ ճակատագիրը չի շեղիր իր ճամբէն, ըսաւ։

Պանդոկ վերադարձայ բաւական ուշ ու անմիջապէս մտայ անկողին։ Սկիզբը ունեցայ բաւական հանդարտ քուն մը․ բայց առաւօտեան դէմ ընդոստ արթնցայ։ Կացութիւնը, որ ինծի պարզ կը թուէր մինչեւ այդ վայրկեանը, յանկարծ ստացաւ բարդ կերպարանք մը։ Նոր լոյս մը ծագած էր մէջս։ Եթէ սկիզբը գործած էի իբր անկողմնակալ դատաւոր, հիմա սակայն նոյնը չէր դիրքս․ ես ալ կողմ էի, ո՛չ միայն Պ. Վահանեանի հաշուոյն այլ իմ ալ հաշուոյս։

Անահիտին հանդէպ մէջս ծնած էր բարդ զգացում մը։ Միանգամայն կը համակրէի այդ աղջկան, կը խղճայի իր վրայ ու կ'ատէի զինք։ Որքան զօրաւոր է կամքին վրայ մեղաւոր կնոջ մը նայուածքին ազդեցութիւնը։ Մեղքին անդունդը մութ է բայց խորհրդաւոր։ Մեզ կը հիփնոսացնէ թունաւոր օձի մը աչքերուն պէս։ Տալիլա, Սալոմէ, Մեսալին, մեզի համար պժգալի անձեր չեն, այլ խորհրդաւոր եւ առինքնող աշխարհներ։ Գեղեցիկ ու մեղաւոր մարմին մը այնպիսի արտացոլումներ ունի, որ անտեսանելի ութբազկեանի մը հպելիքներուն պէս կ'անդամալուծէ մեր կամքը, մեր սրտին մէջ կաթեցնելով դրախտային թոյն մը, որ մեր ատելութիւնը կը փոխէ համակրանքի եւ մեր ոխը՝ նախանձի։ Քանի՛ վրիժառու բազուկներ անկախ մնացած են մեղաւոր կնոջ մը գլխուն վերեւ։ Քանի՛ արհամարհանքի խօսքեր համբոյրի վերածուած են դաւաճան կնոջ մը ժպիտին առջեւ, երբ անոր սփինքսեան դէմքէն կ'արտացոլայ վախի, ամօթի եւ անփութութեան զգացում մը, եւ գերբնական ուժի մը տրուած յանդգնութիւնը։

Մէկ խօսքով, անտարբեր չէի Անահիտին հանդէպ։ Եթէ անոր հանդիպած ըլլայի տարբեր պայմաններու տակ, արդեօք ի՞նչ պիտի ըլլային մեր յարաբերութիւնները։ Ներկայ կացութիւնը սակայն այնպիսի մթնոլորտ մը ստեղծած էր ինծի համար, ուր կարելի չէր ազատ ու անտարբերօրէն շնչել։ Եւ որովհետեւ սկսած էի սիրել Անահիտը, մէջս ծնած էր ահռելի նախանձ մը այն բոլոր մարդոց հանդէպ, որոնք յիսուն կամ հարիւր ոսկիի փոխարէն զայն գիշեր մը ունեցած էին իրենց բազուկներուն մէջ եւ վայելած էին անոր մերկութիւնը։ Հօրը տառապանքը եւ վիշտը կը նսեմանար եւ գոյութիւն ունենալէ կը դադրէր իմ զգացումներուս կրա՛կին առջեւ։

Նախանձը գերեզմանի պէս խիստ է

ու խորունկ։ Անահիտին մահը վճռած էի այն վայրկեանէն երբ սկսած էի համակրիլ անոր եւ ոչ թէ հօրը անուան վրայ եղած բիծը սրբելու համար։ Ճիշդ է, հօրը հանդէպ ունէի անհուն պարտք մը, աւելի սուղ քան կեանք մը, սակայն ասիկա զիս պիտի չստիպէր խղճիս առջեւ որ զայն մորթէի պուրակի մը անկիւնը։ Այսպէս, ինչ որ ուրիշներուն համար կ'ըլլայ հիացումի եւ պաշտամունքի խըթաններ, այս աղջկան համար պիտի դառնար մահուան խթան մը։

Անահիտը պիտի սպաննէի, գիշերը, հեռաւոր վայր մը, ինչպէս սիրահար մը կը սպաննէ իր դաւաճան սիրուհին։

Ամբողջ օրը, փակուած սենեակիս մէջ սպասեցի որ բան մը պատահի՝ Անահիտը եւ զիս փրկելու համար ճակատագրի այս կրակէ շղթաներէն։ Բայց ո՛չ. հեռախօսը ժամանակին հասաւ. ժամադրութիւնը որոշուած էր։ Սրտատրոփ սպասեցի, որ ժամացոյցին երկար սլաքը կրծէ ութերորդ ժամուն զանգուածը, տեսնելու համար աչքերուս տակը բացուած անյատակ անդունդը։ Ցենդ յոյս մը ունեցայ, երբ ժամը հասաւ ութը քառորդին։ Գլխարկս առի, չմոռցայ նաեւ բարձին տակը պահուած ատրճանակը եւ խենդի պէս նետուեցայ դուրս։ Իջայ աստիճանները, եւ շունչ մը առի միայն երբ ոտքս դրի դուրսի մայթին վրայ։

Քանի մը քայլ՝ եւ պիտի փարատէր մղձաւանջը, պիտի ոչնչանար դժոխային մեքենան։ Սակայն ճակատագիրը երբեք թոյլ չի տար իր զոհերուն օձիքը։

Պանդոկին դռնէն քանի մը քայլ հազիւ հեռացած էի, երբ ինքնաշարժ մը կանգ առաւ քովս եւ Անահիտը մօտեցաւ ինծի։

Ն. Զ.

(Մնացեալը յաջորդով)

Մարդկութեան Խօսք՝ Զարմանքի

Խորը կեանքին ու աշխարհին,
Երկի՛ր երկի՛ր, քաղա՛ք քաղա՛ք,
Ու վի՛շտ առ վի՛շտ
Տեղաւորուած ու կուտակուած
Մարդկութիւնը սա ներկայի,
Երկինք դպչող Տառապանքի ու Գիտութեան սեւ լեռ եղած՝
Հրաբուխի բոցը խառնարան իր գագաթէն, ստորոտէն ու լանջերէն,
Խորունկներէ՛ն,
Հնչեց խոհեր, հնչեց խօսքեր, տրտմութիւններ,
Երեխայի մը նորածին,
Աշխարհածի՛ն:
Ամպ-մարդկութեան ամպ-ուղեղէն,
Ամպ-շրթներէն եւ ամպ-սրտէն՝
Խօսքեր եկան սեւաթռիչ, սեւ ագռաւի երամի պէս,
Աշխարհ բռնեց սեւածիծաղ
Խօսք մը դժգոհ, խոր, անխաղաղ:

❧

— «Է՛յ նորածին, է՛յ հողածին, բարո՛վ եկար.
Լաւ չէ՛ այստեղ, հոս կը մեռնին, ինչո՞ւ եկար:
Սա՛ռ է այստեղ, դառնադեղի՛ն, ինչո՞ւ եկար:
Հի՛ն է այստեղ, նե՛ղ է այստեղ, կը փոխուի յար, բայց նոր չ'ըլլար,
Կը թուի թէ կը տարածուի՛, բայց չի՛ լայննար,
Ինչո՞ւ եկար:
Անմեղ մարմին, դեռ մեր հողին հազիւ դպող,
Դեռ Անդինին գոյնը վրադ,
Դեռ Աստուծոյ բոյրը վրադ, շունչը վրադ,
Դեռ ամէն ինչ թարմ ու պայծառ,
Թողնին ճամբան ու բորբոսին ու քայքայման,
Որ կեանքն է սա դժուարասահ՝
Ինչո՛ւ մտար:
Ո՞վ քեզ խաբեց ասկէ երկինք,
Ո՞վ քեզ որսաց, գերեվարեց Անծանօթէն,

Վաղածանօթ բերաւ տիղմին,
Իմացական ու կիրքերու խառնեց ցեխին:

❧

— «Բերուած ենք մենք հինէն ի վեր, եղած միլիոն, եղած միլիառ,
Ու սիրտը մեր երազավառ՝ մեր աչքին դէմ մեզի համար
Գեհենակերտ ըրած աղիւս,
Կը բարձրացնենք շէնքը հզօր այն դժոխքին,
Որ կը կոչուի՝ օ՛ր մարդկային, կեանք մարդկային, կայք մարդկային:
Բորբ դժոխքին, թէ՛ժ դժոխքին համար մերին,
Կա՞ր պէտք արդեօք հեռուէ՛ն բերուած
Քու պզտըլիկ աղիւս-սրտին:
Դուն ալ ահա հողէն քամուած մարդու արիւն, անո՛ւն մը խեղճ աղամարդու՝
Կրակին մէջ մարդադժոխք սա աշխարհին:
Բայց քանի որ եկա՛ծ ես ալ, գալդ բարի՝
Դուն նորածին ու դուն փոքրիկ աշխատաւոր՝
Դժոխք-կեանքի:
Բարո՛վ եկար:
Աւա՛ղ, աւա՛ղ,
Մոռցած կեանքը Անծանօթին, — օ՜ մեզի պէս, — պիտի չըլլաս բնաւ խաղա՛ղ.
Մոռցած բարբառն այն աշխարհին, նախակայքին,
Ուրի՛շ, ուրի՛շ այն Գոյութեան՝
Այստեղ եկար,
Հաց ճչալու, սէր ճչալու, ցաւ ճչալու, հող ճչալու:
Մուրալու գիրք, մուրալու փառք,
Համակրութիւն, իշխանութիւն, կեանքի զօզաք:
Մուրալու դեռ — յաւէ՛տ աղքատ —՝
Միտք, գաղափար,
Ուրիշին քով քաղցըր ականջ, անուշ բարբառ:
Մուրալու կին, գեղեցիկ կուրծք, առինքնող յօնք
Եւ հոգիին անձկին մէջ քիչ մը կրօնք,
Մանանեխի հատիկի չափ մանր հաւատք:
Ու մուրալու այդպէս ցմահ, միշտ հովանի՝
Յայտնի, գաղտնի:
Մուրալու միշտ՝
Քիչ մը դպրոց, վկայական, օրեր դիւրին, օրեր առատ, օրեր անվիշտ.
Ոտքերուդ տակ, հող հայրենի ու դրօշակ,
Արդարութիւն, եղբայրութիւն, կեա՛նք անխորշակ:
Ու մուրալո՛ւ, ու մուրալո՛ւ, ու մուրալո՛ւ,
Դեռ եւայլն, դեռ եւայլն, դեռ եւա՜յլն…

❧

— «Մենք բոլորս հին չքաւոր, հին ախտաւոր, հին յանցաւոր՝
Բաներն այս խեղճ կը մուրանք միշտ, հանապազօր,
Աստուածներէն, երկինքներէն, դիպուածներէն,
Ուրիշներու հաշիւներէն, քմայքներէն, անկումներէն ու վերելքէն:
Ու դեռ յետոյ խոր ու դժգոհ՝

Կը մուրանք մենք այնքան քանի մեր արիւնին բարկութենէն:
Հատուրտացող մուրացկան ենք, ո՛վ Նորածին, մոլորակի դժբախտ զաւակ:
Կը հատուրտանք ոչ թէ մարդու, այլ կարծես թէ ուրի՛շ քթով,
Գաղտնի, յայտնի եւ ինքնատիպ անթիւ ոճով:

⁂

Կը մուրանք՝ — շուներու շո՛ւն ոճով:
Ոչխարի հեզ ոճով:
Ագուէսի նենգ ոճով, նուրբ ոճով,
Փիղերու հաստ ոճով: Արջերու եւ ուղտի կո՛շտ ոճով:
Կը մուրանք՝ — ագռաւի, պաղ գորտի, տա՛ղտկալի դեռ ոճով:
Խոզերու ցեխ ոճով:
Բուի պէս, չղջիկի, կարիճի եւ իժի՛:

⁂

Եւ սակայն մերթ ըմբոստ՝
Կը մուրանք վազքերու քրտութեամբ,
Առիւծի կաս-կարմիր մռունչով:
Կը ժպտինք, կ'արտասուենք,
Սեղանին մենք բռունցք կը զարնենք,
Կը զարնենք ամէն բան,
Թէ հարկ է՝ ...ոտնամա՛ն.
Խորքին մէջ աղքատ անձ՝ մուրալու համար լոկ,
Գողնալու, կորզելու համար լոկ:
Կը զարնենք բանակներ բանակի,
Ամբոխներ ամբոխի:
Կը զարնենք ազգը մեր ա՛յլ ազգի,
Դասակարգ մ'ուրիշի:
Կը զարնենք պատմութիւն պատմութեան,
Հերոսներ հերոսի, մեռելներ մեռելի, շիրիմներ շիրիմի:
Կը զարնենք դեռ հեքիաթ հեքիաթի, զրոյցներ՝ զրոյցի,
Առակներ առակի,
Աշուղներ աշուղի, քերթողներ քերթողի:

⁂

— «Կը զարնենք տրտմութիւն իրարու, զայրոյթներ իրարու:
Ու նախանձ իրարու, ու ոխեր իրարու, ու վախեր իրարու:
Հրթիռներ, աստուածներ՝ իրարո՛ւ:
Խորքին մէջ, Նորածի՛ն, Նորածի՛ն, բա՛ն մի միշտ մուրալու,
Գողնալու, կորզելու:
Արդ եկար դուն բարի, աշխարհին մէջ չարի,
Փոքրիկ գող, մանտրտի՛կ մուրացիկ...

⁂

— «Հոս երկիր է, հոս չեն խօսիր կարծես քնու,
Հոս խօսած են, հինէ՛ն ի վեր, շատ քի՛չ անձեր:

Խօսած են հոս քանի մը երգ, քանի մը գիրք, գոյն ու քանդակ,
Խորունկ վէրքի յաւերժացող քանի մ'արարք:
Վստահուած է խօսքը բերնի՝ փոխան սրտի,
փոխան արեան, վերին խոհի ու արարքի:
Բերանը բայց, ո՛վ Նորածին, մենք միշտ տեսանք՝
Լոկ կ'աղմկէ, ձայն կը ծամէ, ծամելու պէս հաց ու ոսկոր.
Բաներ միշտ չոր:
Կը ճզմէ բառ, ճշմարտութիւն:
Բերա՛նը մեր: —
Կշռոյթ փշրող գործիք է ան, հինէն ի վեր հին մեքենայ,
Իմաստ ջարդող, միշտ անխնա՛յ:
Բերանով վարժ՝ կը ճաշենք սուտ.
Սուտը ըրած գլխու համար քուն քաղցրացնող դեղ ննջարար,
Հաշիւներու վերմակին տակ կը քնանանք ինքնահաւան ու ինքնապարծ:
Չենք արթննար լոյսի համար, սիրոյ համար,
Հոս երկիր է, մենք կ'արթննանք սուտի՛ համար:
Սուտ խօսելու բարձր ձայնով,
Միջին ձայնով ուրիշ մէկ սուտ
Ու ցած ձայնով նորաձեւ սուտ,
Մերթ լռութեամբ՝ հանճարե՛ղ սուտ:
Հոս երկիր է,
Հոս չեն երգեր, կ'ուռեն ձայնե՛ր,
Ու ուռուած այդ ձայներով կ'ընեն ահեր՝
Ականջ, հոգի, ներքին յոյզեր:
«Շունչ ենք, կ'ըսեն, աստուածային»,
Բայց կը պոռան հաշիւներով միշտ դիւային:
«Մարդ ըլլանք լաւ» կ'ըսուի, կ'ըսուի,
Բայց չկա՛յ օր, որ չարութիւն չտարածուի:

⁂

— «Բարո՛վ եկար,
Բայց չես գիտեր, խե՛ղճ Նորածին,
Աստուածորդի մէ՛կ հատ եկաւ,
Հեզ մը եկաւ, զարհուրեցաւ, ելաւ գնաց:
«Դարձեալ կու գամ» ըսաւ, գնաց,
Եւ ա՛լ չեկաւ:
Մարդեր եկան, անթիւ մարդեր, խեղճեր անթիւ, բի՛ւր թշուառներ՝
Եւ Ան չեկաւ, պիտի գա՛յ դեռ:
Զարհուրեցաւ:
Մնաց գիրքին մէջ հայրական,
Չիջաւ դարձեալ մեր կեանքին մէջ գեհենական:
Աստուած չի գար, չէ՛ր գար գուցէ,
Թէ որ գիտնար անմարելի ինչ մեծ բոց է,
Կեանքը մարդուն.
Թէ որ գիտնար թէ կեանքին մէջ ցաւն է անհուն:
Թէ որ գիտնար Գողգոթա կար, Պիղատոս կար
Ու սեւ խաչ կար:
Մա՛րդը կու գայ, եկաւ միշտ ալ, կու գայ նորէն,

Իր բազմութեամբ, բազում ցաւով, բազո՜ւմ խաչով, կու գայ Նորէն:
Մա՛րդը կու գայ ցաւ կրելու, ցաւեր տալու,
Ցաւ սփռելու:
Տասներկուքէն մէկը եթէ, մէ՛կը միայն ըլլայ Յուդա,
Աստուած Նորէն մարդու մարմնով կ'ելլէ կու գա՛յ.
Բայց երկուքէն մէկը ըլլայ եթէ Կայէն՝
Մարդը կու գայ, կու գա՛յ Նորէն...

⁂

— «Մենք բոլորս խառնակութիւն, յոռի քարքի սեւ Բաբելոն
Կիրքի Նինուէ, տանջող Հռոմ, տանջող Տիզբոն,
Մենք բոլորս, տեսակ մը Բել,
Ու նոյն ատեն ընդդէմ Բելի Հայկի հզօր միշտ առասպել՝
Պիտի կռուինք:
Արիւնը մեր պիտի բախի այլ արիւնի,
Պիտի սեւնայ, պայծառանայ, դարձեալ սեւնայ.
Հօս երկիր է,
Ու մենք այսպէս՝ — խառնակութիւն, խառնակ վայրի հին բնակիչ,
Բարի եկար, բարի՛, բարի՛,
Հին ցաւերու, հին կրակի նոր նորածին, նորաժամա՛ն դուն խառնակիչ:

⁂

— «Մենք պղծած ենք Եդեմէն ետք ցնորական,
Քանի՛ Եդեմ, ջինջ, իրական:
Արդէն, արդէն, ինչ որ սիրենք կը կարծենք զայն քաղցըր Եդեմ,
Զոր պէտք է շուտ աւրենք, պղծենք:
Անցեալը մեր՝ պատմութիւն չէ,
Սխալ գործի երկինք հասած լեռնակոյտ է:
Դիզուած դաւ է, դիզուած ոճիր,
Գազանական կիրքի ջղիր:
Պիտի մեծնաս, պիտի տեսնես, պիտի գիտնաս,
Պիտի զգաս զքեզ քաոս,
Մայրդ քաոս, հայրդ քաոս, որդիդ քաո՛ս:
Եղբայր ու քոյր՝ — քաոս, քաոս:
Սիրականներ, սիրուհիներ, մտերիմներ՝ — քաոս, քաոս:
Գաղափարներ՝ նորէն քաոս,
Ու կրօնքներ՝ նորէն քաոս,
Վարչակարգեր՝ դարձեալ քաոս:
Ուր որ երթաս, ով որ տեսնես՝ քաոս, քաոս.
Ու դուն բարի՛ եկար այստեղ
Փոքրի՛կ քաոս...

⁂

— «Մենք բոլորս խառնիճաղանճ,
Մենք բոլորս միայն ժխոր,
Աղմուկ պղտոր:
Մենք բոլորս օրացոյցի թուականի փոքր հաշիւ,

Շատ հին անցեալ, ու մառախուղ։
Ներկայի օր, ու շուարում։
Ապագային ուղղուած դիտակ՝
Ու ցնորքի հեռապատկեր տխրատեսակ։
Սուրբ «ես» ունինք, եւ չունինք բան,
Անկէ բաժան, անկէ դաժան։
Դժոխարմատ մենք այդ «ես»ին գաղտնի ու յայտ ճամբաներով,
Ազօթքներով ու դրամով,
Խաբէութեամբ ու ճիշդ խօսքով,
Հերոսութեամբ ու մատնութեամբ՝
Պիտի բերենք առատ սնունդ։
Մենք այդ «ես»ին դրան առջեւ, սրտնեղ սրտնեղ՝
Հաւատարիմ պահապան ենք, զամբռ ենք անեղ։
Ու «ես»էն դուրս, «ես»ին համար՝
Դերասան ենք։
Հագիւ անկեղծ՝ կը դառնանք կեղծ, կը դառնանք նենգ։
Ճակատագրի խաղ կայ մէջտեղ, եւ մենք գործ անձ, եւ մենք հոպիտ՝
Մագրախաղն այդ, բիրտ ու կոպիտ,
Կը խաղանք միշտ մախանքին լայն դաշտին վրայ,
Ե՛ւ երկուքով, ե՛ւ միլիոնով, անթուութեամբ, ընդհանուրո՛վ։
Յանուն խորունկ ու ցաւագին ու տխրագին այդ հին խաղին,
Ստիպուած ենք ջնջել զիրար,
Կեանքը շողուն՝ ընել խաւար։
Ստիպուած ենք կողմ ունենալ, դրօշ պարզել,
Բաներ սիրել ու չսիրել ուրի՛շ բաներ։
Թէ չխաղանք ատելութեան ու մախանքի խաղ եզակի,
Թէ չխաղանք Տարակոյսի ու Տրտմութեան դաշտին վրայ
Խաղ ժպիտի, խաղեր սիրոյ եւ մորմոքի,
Օրերն անցնող, մեզի համար չեն պատրաստեր կենսագրութիւն,
Շողացող փառք, դիրք ու անուն։
Դարերն ապա չեն շարադրեր հերոսական վառ պատմութիւն՝
Ոչ ազգային, ոչ կրօնքի, դասակարգի ու դրամի,
Ոչ գիտութեան ու արուեստի, ոչ մէկ տեսակ պատերազմի։

❧

— «Ի՛նչ խեղճութիւն, տգիտութիւն, անզօրութիւն.
Մենք բոլորս, անհաշիւ մարդ, կը զգանք մեզ քիչ.
Իսկ թէ եղանք լոկ երկու անձ մենք քով քովի,
Մէկն երկուքէն կը թուի շատ, կը թուի խորթ ու աւելորդ։
Մէկով քիչ ենք, միլիառով քիչ,
Բայց երկուքով կ'ըլլանք շուտով մենք շնչահեղձ,
Գերբնակուած շրջապատի մէջ կը զգանք մեզ։
Երկո՞ւ հոգի...
Եւ արդ ինչո՞ւ երկրագունդը թող չկքի։
Երկո՞ւ հոգի...
Այդ ընել չէ՞ առատութեան գերագոյն թիւ ու վերջի՛ն թիւ.

Երկուքէն վերջ թիւերն ամբողջ, մինչեւ միլիառ, մինչեւ անհուն չե՞ն
նուազիր։
Երկու հոգի...
Այդ ըսել չէ՞ մէկը Կայէն։
Ամէն հոգի ինքզինք կը զգայ բարի Աբել, դիմացինը սեւսիրտ Կայէն։
Բարի՜ ըլլար հետեւաբար, անդրաշխարհէն,
Դուն քեզ համար փոքրիկ Աբել.
Եւ ուրիշի աչքին դիմաց մեծցող Կայէն։

⁂

— «Մենք բոլորս միշտ յաճախորդ՝
Տափակ օրուայ, տրտում օրուայ, շատ գորշ օրուայ,
Մեր տուներով, փողոցներով, քաղաքներով, երկիրներով, տիեզերքով,
Մեր գարունով, մեր ամառով, դեռ աշունով, դեռ ձմեռով։
Կապոյտ ծածկող միշտ ամպ ենք մենք,
Այնքա՜ն այնքա՜ն զբաղմունքով։
Այնքա՜ն այնքա՜ն վառ կիրքերով՝
Միշտ ամպ ենք մենք։
Հողին վրայ երկրագունդին մեր այսքան հին,
Մարդկութեան կայ սա ամպակոյտը ահա,
Մտահոգիչ սա ամպակոյտը յաւէտ,
Որ կը լողայ, կ'անցնի՜, կ'երթա՜յ,
Ժամանակի ու Տարածքի երկինքներէն։
Բարի՛ ըլլար, ինչո՞ւ ըլլար, անգիտութեամբ՝
Ամպակոյտին քով վիթխարի, դուն փոքրի՜կ ամպ։

⁂

Ըսէ՛, ըսէ՛, ինչո՞ւ ըլլար,
Դուն, նորածի՛ն, դժուար նամակ, դժուար երկտող, դժուա՜ր հասցէ՝
Նամականուն սա կեանքին մէջ։
Ըսի՞ն քեզի թէ ի՛նչ կայ հոս։
Ըսե՛նք ահա. միլիառ սրտով, միլիառ բերնով,
Մեր մեծերով, մեր փոքրերով,
Հերոսներով եւ լիրբերով, դատաւորով եւ գողերով,
Ըսենք քեզի հատորներով,
Նկարչութեամբ, քանդակներով ու նուագով,
Ըսենք կեանքի բոլո՜ր բոլո՜ր լեզուներով,
Անծայրածիր շուկաներով,
Աղքատութեամբ ու դրամի բարձր դէզով,
Տաճարներու ջինջ մաքրութեամբ,
Եւ փողոցի ցեխով, կեղտով,
Ըսենք ահա պատիժներով, բանտարկութեամբ, կախաղանով,
Վարձատրութեամբ, փառքի փողով ու թմբուկով,
Մուրացիկով, զօրավարով, թագաւորով,
Տիքթաթորով,
Ըսե՛նք քեզի՝
Յետո՛յ նչա, յետո՛յ քալէ, յետո՛յ մեծցիր։

⁂

— «Որքան կապոյտ, կանանչութիւն,
Որքան ջուրեր, որքան ծաղիկ,
Որքան ճամբայ ու ճոխութիւն՝
Պիտի երբե՛ք չյագենանք:

⁂

— «Ովկիանին մէջ, տեղ մը ափ մը հաց կը ծփայ քեզի համար.
— Գնա՛ գտիր:
Հա՞ց կայ հեռուն, երախին մէջ անդունդներուն.
— Գտիր, ծամէ, ապա մեռիր:
Ալիքներուն ծայրը, հեռուն, ցնցոտի կայ կամ ծիրանի,
— Գնա՛ հագուէ, աղքատ եղիր, արքայ եղիր դուն անուանի
Ու խեղդուէ՛:
Փա՞ռք կը բաժնեն հովերու մէջ, ծովերու մէջ, կապոյտ սփիւռք Անեզրի՛ն
մէջ,
— Մորթդ փոխէ, հոգիդ փոխէ,
Ծախէ, նետէ ինչ որ բերիր դուն Աստուծմէ — Ծափահարուէ՛:
Կեանք մէկը երբ օրը գայ, դիմակդ վա՛ր,
Քեզի համար վե՞ր բարձրացած արձանը վա՛ր,
Կ'ըլլաս ճղճիմ, կ'ըլլաս տժգոյն, կ'ըլլաս վատթար:
Ճարտա՞ր էիր,
Բայց ի վերջոյ կ'ըլլաս տխմար՝
Է՞յ հողածին, փոքրի՜կ տխմար, բարի՛ եկար:

⁂

Պիտի մեծնա՞ս — հիանալի՛:
Մենք ալ մեծ ենք: Մեծցա՞նք, մեծցա՞նք:
Ի՞նչ բան մեծցաւ՝ մեծնալով մեր, —
Թշուառութիւն, սրտի ձմեռ:
Պղտոր պղտոր, մոլեգնազօր՝
Կիրք աճեցաւ, ամէն տարի, ամէն ամիս եւ ամէն օր:
Վի՞շտը մեծցաւ, մենք պզտիկցանք:
Խո՞հ մեծցուցինք, ճզմուեցանք:
Արեւ եկաւ, արեւ գնաց,
Բաներ եղան փոքր ու ճղճիմ,
Բաներ ուրիշ մեծ ու պայծառ, հաւատարիմ,
Բաներ ապա, ցուրտ, տաղտկալի՝
Ու ծերացանք:
Շատերս արդէն կեանքին բեմէն կը թուի թէ հեռացեր ենք
Չքացե՞ր ենք:

⁂

— «Պիտի մեծնաս... սքանչելի՛.
Մեզ փրկելու ունի՞ս դուն խօսք, վսեմ արարք:
Ունի՞ս դուն ուժ, ունի՞ս պատգամ, լաւագոյն բարք,
Այրող, կիզող եւ ուռճացնող ճշմարտութիւն:
Ոչ թէ «Եսի՞դ»՝ մեզի՛ համար,

Ունի՞ս մեծղի տեսիլքներու դուն Լուսալեռ,
Խաչ ու արիւն,
Աւետարան նոր արուեստի, նոր մտքերու.
Կախարդանիւթ ի՞նչ բան ունիս:
Աստուած եկաւ եւ ա՛լ չեկաւ,
Կու գայ, չի գար, ի՛նքը գիտէ:
Մարդու մարմնով ու հոգիով,
Աստուածային ըլլաս եթէ քու ընթացքով՝
Բարի՛ եկար:
Բայց այն ատեն պիտի ծաղրենք քեզ սաստկօրէն,
Պիտի տաղենք սիրտդ, հոգիդ, եւ ո՞վ գիտէ,
Գուցէ եւ քեզ ա՛լ չափազանց մեծցա՛ծ մեծցա՛ծ համարելով՝
Սուտ համարենք եւ տրորե՛նք:
Կամ համարենք մեր դիմակին քեզ թշնամի՝
Եւ խոր թաղենք տակը գետնի:
Թերեւս քեզ աստուածորդի մը համարենք՝
Խա՛չը հանենք:
Յետոյ ըսենք՝
«Բարի եկար փոքրիկ հերոս կամ փոքրիկ սուրբ, կամ մարգարէ,
Ու թերեւս փոքրիկ մարմնով՝ հակառակորդ ոսկեհորթի,
Ամենազօր աստուածորդի:

⁂

Ինչո՞ւ եկար, ի՞նչ էր մեղքդ,
Ձայն քաւելո՞ւ, թէ գործելու համար եկար:
Ձո՞հ կը պակսէր.— արդ ի՞նչ ենք մենք:
Թէ մարդասպան իբրեւ եկար, — արդ ի՞նչ ենք մենք:
Դուն օժանդակ տանջուողներո՞ւ կու գաս արդեօք,
Թէ գործակից տանջողներու միշտ անողոք:
Երկու միլիոն, երեք միլիոն անձեր ենք մենք,
Չարիք կ'ընենք, կը տառապինք, բարիք կ'ընենք,
Չե՞նք բաւեր մենք:
Դերասա՞ն ես: —
Ո՞վ է մոռցած դերը սակայն՝
Իր տրտմութեան, յաւակնութեան ու քծինքին այնքան ունայն:
Ո՞վ է մոռցած սուտ սուտ լռել, սուտ սուտ խորհիլ, սուտ վեհ ըլլալ·
Ո՞վ է մոռցած ժպտիլ անվերջ, շատախօսել, նիւթեր պատմել չհասկցած,
Սէր ցուցադրել՝ առանց սրտի, ցուցադրել միտք՝ առանց մտքի,
Խօսիլ հաւատք՝ չհաւատալ, երգել երգեր՝ աներգ հոգւով:
Ո՞վ մոռցած է, մոռցած է ո՞վ զմեզ մոռնալ,
Զտանջուիլ ու չտանջել, չհալածել:
Զարհամարհել, չբամբասել, չանուանարկել տիւ ու գիշեր:
Զկուտակել մեզի դէմ ոխ, տաք, բազմամբոխ:
Ո՞վ մոռցած է չսատկեցնել՝
Կօշիկներու գործատան մէջ զմեզ բոպիկ,
Ճաշարանին ճոխութեան մէջ մեզ անօթի:
Մեծցիր շուտով, այսուհանդերձ, է՛յ նորածին մեծցիր շուտով,

Դէպի խաղաղ՝
Ո՜վ մանտրտիկ դուն դերասան, դուն երեխայ։

⁂

— «Մէկ օր կ'ապրինք, զգոյշ կը խօսինք, զգոյշ կը խորհինք, զգոյշ կ'երազենք։
Կը գործենք զգոյշ։
Մեր յոյութեան գոյնն է տգեղ, բոյրն է նեխած,
Լա՛ւ բան կ'ուզենք։ Մեր պապականն է՝
Քանի ելանք ու կը շնչենք արեւին տակ մթին հողէն։
Քալած, խոնջած մեր պատմութեան նոյն ծարաւն է, քաղցը խորունկ՝
Լա՛ւ բան տեսնել, — Արդարութիւն, լոյս ու դրախտ։
Կ'ուզենք, կ'ուզենք՝ արի՛ւն արի՛ւն, միլիառ սրտով՝
Լաւ արեւին, լաւ աստղերուն տակ լաւութիւն։
Լաւ լեռներուն, լաւ դաշտերուն մէջ լաւութիւն
Լաւ գիտութեան, լաւ արուեստին մէջ լաւութիւն։
Լաւ Աստուծոյ, լաւ Անեունին լաւ շէնքին մէջ
Մենք կը բաղձանք քու առիթով
Եւ առիթով՝ մեզմէ բխող ամէ՛ն, ամէ՛ն նորածինին՝
Փոփոխութիւն ներկայ վատթար գոյակերպի։
Միլիառաւոր դժբախտ եղբայր տուինք գէշին,
Մութ քարքերու տուինք զանանք մութ քաոսին։
Արդ կը սպասենք ուրիշ անթիւ միլիառներու՝
Որոնք պէտք է բարի ըլլան, ուղիղ ըլլան, եզօր ըլլան.
Ըլլան անկեղծ, ըլլան սիրող, ըլլան եղբայր։
Պատմութիւնը ալ Կայէնի, ալ Յուդայի, Պիղատոսի,
Մոռացումի ու չքացման պէտք է մէջը ալ կորսուի։
Եթէ իբրեւ օկիզբ եկար նոր մարդկութեան,
Ճիշդ խօսքերու, ճիշդ արուեստի, ճիշդ ժպիտի,
Ազատութեան ազա՛տ ձայնի,
Խաղաղութեան խաղա՛ղ խօսքի,
Բարի եկար, դուն բի՛ւր բարի,
Փոքրիկ եղբայր, անոյշ եղբայր,
Դուն անծանօթ, քաղցրր եղբայր···։

ԵԴ. ՊՕՅԱՃԵԱՆ

ԼՈՅՍԸ

Դուն լո՛յս, առաջին ծնո՛ւնդ անքնին,
Յաւերժական ակն ես յաւիտենին…:

Անհուններու մէջ բացառի՛կ Անհուն,
Քու մէջ կը լողայ Տիեզե՛րքն համբուն…:

Ամէն բան քեզմո՛վ կը դառնայ յայտնի,
Արժէ՛ք կ'ունենայ, կ'ըլլայ պիտանի…:

Լո՛յս, կու տաս վայելքն անուշիկ գարնան,
Մէջըս կ'արծարծես շողե՛ր անանման…:

Գանկիս մէջ ծնած լոյս-նիւթէ մ'ինչքա՛ն
Խոկի ցոլքեր դէպ' Անհո՛ւն կը սուրան…;

Մայրամուտի շէկ' վառ դէ՛մքը լոյսէ
Դէպի արեւելք վարդ ա՛յգ կը հիւսէ:

Երկինքէն իջած ճաճանչ մը յոյսէ,
Բիբըս շողի թաց խաղե՛ր կը հիւսէ…:

Բընութեան կեանքն է անբաւ հե՛ւք լոյսէ,
Որ լանջիս տակ մեղմ ալի՛ք կը յուզէ…:

Վեր, երկինքն ունի քնա՛ր, լա՛ր ցոլքէ,
Որ, ո՛վ լոյս, շող-շող դողո՛վ քեզ կ'երգէ…:

Լո՛յս, լո՛յս, Աստուծոյ մէ՛ջ ես յաւիտեան.
Աստուած ալ քու մէջ, դուն լո՛յս անսահման…:

ԱՐՏԱՇԷՍ ՏՕՆՃՈՅԵՆՑ

Արտաշէս Յարութիւնեանի

Գրական մեծ ու փոքր արժէքով նշխարներու հին սերունդի աւանդապահ մը, յայտնի գրագէտ Մ. Պարսամեան, որուն մէկ ուսումնասիրութիւնը Կորիւն Մկրտչեանի մասին սկսած ենք հրատարակել ԲԱԳԻՆի մեր նախորդ թիւով, խմբագրութեանս տրամադրութեան տակ դրած է ապրիլեան եղեռնի տարաբախտ զոհերէն Արտ. Յարութիւնեանի տասնըվեց նամակները, ուղղուած՝ հայ վիպագրութեան փառքերէն մէկը համարուող Զ. Եսայեանի, որ իր կարգին զոհ եղաւ քսանըմէկ քսանըերկու տարի ետք, հայ մտաւորականութեան համար գրեթէ նոյնքան սարսռազդեցիկ ուրիշ եղեռնի մը, այս անգամ հիւսիսայինն, նոյնիսկ բա՛րձրօրէն «եղբայրական», բա՛րձրօրէն... «ընկերվարակա՛ն»: Բայց մեր եղեռնի պատմութիւնները կրակի եւ դժոխքի՛ պատմութիւն են, անցնի՛նք...

Հրատարակութեան համար մեզի տրամադրուած տասնըվեց խիստ հետաքրքրական նամակներու շարքը, որ այս եւ յաջորդական թիւերու մէջ պիտի տանք, չորս տարուայ շրջան մը կ'ընդգրկէ, սկսելով 1906-էն եւ վերջանալով 1910-ին: Նամակներէն եօթը ամբողջական են, մնացեալները ամփոփում եւ քաղուած: Բոլորին մէջ եւս կայ գրականութիւն, բարեկամութիւն, կեանքի առօրեայ, թախիծ եւ բան մը, խռովիչ եւ հրձի՛գ ներկայութիւն մը կարծես՝ որ կը սիրէ միշտ ինքզինք ծածկել...

Լաւ է թողուլ սակայն որ «Լքուած Քնար»ին հեղինակը ինք խօսի Մալկարայէն, Փարիզի իր բարեկամուհիին:

ԲԱԳԻՆ

Նամակները

Զապէլ Եսայեանին

Մալկարա, 15/1/906

Ազնիւ Տիկին,

Կեանքի սահմանին մէջ այլեւս ո՛չ մի պատրանք գոյութիւն ունի. իմ հոգւոյս ջահին բոլոր լոյսերը մարած են շատոնց. մանաւանդ պիտի կարծէք թէ մարդատեաց մըն եմ. առանձնասէր մը ըլլալ նախամեծար կը համարիմ. չափազանց բծախնդիր ու քիչ մը ազնուապետական հոգի մը զերծ պահել կարենալու համար ռամկութիւններու, կոշտութիւններու ցաւազդեցիկ դիպումներէն։ Առանձնութիւնը մաքուր միջավայր մըն է, երազով ու խոկումով շրջանակուած։ Ես կ'անցնիմ աշխարհին մէջէն օտարական մարդու մը դրսերեւոյթով, բայց իսկապէս ապրելով անթափանցելի մտերմութեան մը հեշտալի տուայտանքին մէջ։

(Քաղուած նամակէ մը)

Մալկարա 15/28 Մարտ 1906

Ազնիւ Տիկին Եսայեան,

Հաւատացէ՛ք թէ շատ հաճելի անակնկալ մը ըրած եղաք ինծի ձեր Բարիզէն թուականուած նամակով՝ որուն եթէ յուսայի իսկ, շատ իրաւունք ունեցած ըլլալ չէի կարծեր։ Դուք նոր ապացոյց մը կու տաք այդպիսով ձեր բարեկամութեան՝ զոր վայելել պատիւ եւ պահպանել՝ հաճոյքներուս մեծագոյնն է։

Ձեր գրական լուրերը հաճոյքով կարդացի։ Որքան երջանիկ պիտի ըլլայի, եթէ մերթ ընդ մերթ ուզէիք գրել ինծի՝ ձեր գրական ու գեղարուեստական նոր ծանօթութիւններուն մասին։ Այս տողերը գրած պահուս, հիմա, կ'երեւակայեմ զձեզ, ձեր շրջանակը, գրագէտ բարեկամները, բանաստեղծներ, նկարիչներ, որք անուն մը ունին այսօր ֆրանսական գրականութեան մէջ. կ'երեւակայեմ, ու լիովին կ'ըմբռնեմ այն մտաւորական թանկագին հաճոյքի ու հեշտանքի վայրկեանները՝ զորս կ'անցնէք հոն, Մտածումով, Արուեստով, Գեղեցկութեամբ մագնիսացած այդ մթնոլորտին մէջ։

Ես ալ բարեկամ մը ունիմ հոն, թերեւս կը ճանչնաք զինքը, Magazine Internationale–*ի պատասխանատու տնօրէնը,* Léon Bazalgette. *Շատ եռանդուն, շատ աշխատասէր, օտար գրականութիւնները Ֆրանսայի մէջ ծանօթացնելու գործին մէջ կարեւոր աշխատութիւն մը նուիրած գրող մըն է։*

Աշխատութեան կարեւոր բաժին մը ունեցած է նաեւ Պելժ գրագէտները Ֆրանսայի մէջ ծանօթացնելու մասին։ Հիացող մըն է Քամիյ Լըմոնիէին, Վէրհարնին, Փիքարտին, Էէքհուտին *եւն։ Վերջերս կը գրէր ինծի թէ կը պարապի ամերիկացի հռչակաւոր բանաստեղծ* Ուալթ Ուիթմանի *նուիրուած ուսումնասիրութեամբ մը, զոր անհամբեր էր կարդալու, վասնզի* Ուալթ Ուիթման *տիեզերական հանճարներէն է։ Եթէ անպատշաճ չէք տեսներ, տամ ձեզի իր հասցէն ու ծանօթացէք իրեն հետ. շատ ազնիւ*

մարդ մըն է, ինչպէս կ'ըլլան արդէն ընդհանրապէս Փրանսացիք։ Ահա' իր հասցէն Լէօն Գազալժէք, Րըճըրէն փողոց, 59· — Շատ ուրախ պիտի ըլլայի, եթէ ձեր տեսակցութեան մասին գրէիք ինծի։

Պիտի խնդրեմ նաեւ որ ամէն անգամ, եթէ կարելի է, ղրկել բարեհաճիք թիւերն այն հանդէսներուն՝ որոնց մէջ բան մը ունենաք դուք։ Եթէ էֆրի փուր լ'Առ վերսկսի, կ'իմացնէք ինծի։ Անմիջապէս պիտի բաժանորդագրուիմ։ Այս առթիւ պիտի խնդրեմ նաեւ ձենէ՝ ըսել ձեր բանաստեղծ բարեկամ Րընէ Կիլին՝ իմ հիացումներս ու համակրութիւններս՝ հեռաւոր Արեւելքցիի։ Ըսէք իրեն որ, հեռաւոր ու անծանօթ անկիւններու մէջ իսկ կը ճանչնան իր անունը, կը սիրեն զինքը։ Իմ մասիս, հակառակ իր տարօրինակ եւ ինքնատիպ քերականութեան, հակառակ իր զարմանալի, անգործածական բառերուն, եւ անկախօրէն իր գեղեցկագիտական թէօրիներէն, Ռընէ Կիլին մէջ տեսած եմ օժտուած խմոր մը, շատ ինքնուրոյն, շատ անկախ, եւ կը ճաշակեմ իր այն հատուածները՝ ուր ամէն բանէ դուրս, ամէն բանէ վեր, ամէն օրէնքէ անկախ՝ ինքը կը յայտնուի իրրեւ յատկանշական բանաստեղծը, երազով լի, յուզմունքով թրթռուն, կեանքով արբշիռ․

Mais il ne veut dormir mon enfant...
                    Mon enfant
Ne veut dormir, et pleure ! et tend à la lumière
Qu'il sait trop — l'implorant geste de son exil
Aux ondes du néant où se désole-t-il
D'errez... — Or, ouvre les rideaux de nuit ! ô mère
De silence; Que luise entre les doigts en voeu
La joie,
    Le soleil vaste ! le premier dieu...

Բայց արդեօք հրաշալի չէ՞ պարզապէս։ Շատ բան չեմ կարդացած ձեր բարեկամէն, սակայն ահա' ապացոյց մը թէ՝ իրմէ կարդացուած լաւագոյն կտոր մը չեմ մոռցած։

Իսկ «Կեղծ Հանճարներ»ը՞։ Նորէն անյաջողութեան հանդիպեցան։ Ահա' թէ ինչպէս։ Մամուրեան ինծի կը գրէ թէ, շնորհիւ Աւաջեանց Սըրբազանին, իր թերթին մէջ այլեւս չպիտի կարենայ վէպ ու փոլիմիքի վերաբերեալ յօդուածներ հրատարակել։ Այդ է պատճառը որ «Կեղծ հանճարներ»ը Շէրլօք Հօլմսին հետ, կիսատ մնացին։ Բայց նորէն յուսահատելու տեղի չկայ։ Դուք ամբողջացուցէք ձեր գործը, թող պատրաստ մնայ։ Անգամ մը եւս աչքէ կ'անցնէք, ձեր տեսութեամբ պէտք անսնուած վերհպումը ի գործ կը դնէք․ որով կ'ունենանք շատ խնամեալ գործ մը։ Ես կ'ըստանձնեմ Պապիկեաններըը համոզել, գրքի ձեւով զայն հրատարակել տալու համար։ Կը խնդրեմ որ այս մասին անփոյթ կամ յուսահատ չըլլաք։

Ցետոյ, եթէ կարելի ըլլայ, վստահ եմ թէ պիտի գրէք ինծի նաեւ ձեր մօտ, Բարիզի մէջ իրագործելի գրական եւ գեղարուեստական մտադրութիւններուն մասին։ Կ'ուզեմ, եթէ ինծի համար որ եւէ անպատեհութիւն չկայ, տեղեկանալ անոնց մասին, եւ վստահ եմ թէ իմ հետաքրքրութիւններս գոհացնելուն մէջ ձանձրութիւն չպիտի զգաք։ Վերջապէս պիտի յուսամ որ ձեր նամակները միշտ պարունակեն տեղեկութիւններ գրական ու գեղարուեստական այն բոլոր հարցերու մասին՝ որոնց տեղեկանալուն

մէջ անպատեհութիւն չի կրնար կենալ ձեր հեռաւոր բարեկամին համար։

Իսկ ե՞ս, կը հարցնէք թէ ես ի՞նչ կ'ընեմ։ Ոչի՛նչ։ Դուրեանի ստանաւորէն յետոյ, ձեր անունին ձօնեալ ուրիշ մը եւս ղրկեցի Մամուլին, ու կը ցաւիմ որ կարելի չեղաւ հրատարակել զայն։ Գողթան երգերէն առաջինն էր ան, ոտանաւոր երգուած, եւ իմ սեփական ըմբռնումներուս իբր առափթախոն փորձուած, իր պատկերալից սէմպոլիզմին մէջ։ Կ'ենթադրեմ թէ կը հետաքրքրուիք նաեւ «Երկունք»ով, որուն հրատարակութեան ձեռնարկուած է, փորձերը բարեբախտաբար ինծի կը ղրկուին. ես կը սրբագրեմ. առաջին փորմը լոյս տեսաւ. գէշ չէ։ Տպագրութիւնը բաւական ճաշակաւոր կրնայ համարուիլ։

Ուրեմն՝ ցտեսութիւն. իմ բարեկամական ջերմ զգացումներս, ձեզի ու ձեր յարգելի ամուսնին.

Ձերդ
ԱՐՏԱՇԷՍ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

Մեր կողմերէն հետաքրքրուող բարեկամներուն՝ բարեւներ։
ՆՈՅՆ

Մալկարա 15/28 Ապրիլ 1906

Ազնիւ բարեկամուհիս,

Հաւատացէք թէ միշտ ամենամեծ շահագրգռութեամբ կը կարդամ ձեր նամակները, անհամբերութիւնով անոնց սպասելէ յետոյ։ Վերջինը մանաւանդ երջանկութեան վայրկեաններ պարգեւեց ինծի՝ իր բարեացակամ մտերմացութիւններով։ Երախտապարտ եմ ձեզի՝ քանի որ այնքան փոյթ ունիք շատ ներողամիտ եւ յոյժ պատուական ձեւով մը ծանօթացնելու զիս ձեր ֆրանսացի գրագէտ բարեկամներուն։ Վարանումով կը մտածեմ մեզ նման հեռաւոր ու անծանօթ մարդոց տրուած կարեւորութեան՝. Ռընէ Կիլին պէս հանրածանօթ բանաստեղծներու կողմէ։ Ու բարձրագոյն պատիւներու արժանացած պէտք համարիմ ինքզինքս այն պարագային՝ ուր նշանաւոր բանաստեղծը զիջումը ընէ ինծի ղրկելու իր կարեւոր երկասիրութիւններէն մին, Փանթօմ տէ Փանթօմը։ Պատեհ առթիւ իրեն ըսելով այս ամէնը, երախտագիտութեան նոր հարկ մը դրած կ'ըլլայիք իմ վրաս։

Բայց մանաւանդ կ'ուզեմ անդրադառնալ ձեր խնդրին։ Ինչո՞ւ այնքան կարեւորութիւն կ'ընծայէք Անտոնեանի կամ իր նմաններուն։ Ու նոյնիսկ մինչեւ այն աստիճան որ՝ ձեր բարեկամներուն անձնուիրութեան մասին ձեր ունեցած վստահութիւնը կը տկարանայ։ Դուք շատ լաւ գիտէք թէ մեր այսօրուան քիչ մը աւելի կամ հետզհետէ աւելի մտերմական բարեկամութիւնը գրական հիմ մը ունեցած է։ Ըսել կ'ուզեմ թէ զձեզ իբր բարեկամ ճանչնալէ առաջ՝ ճանչցած եմ իբրեւ գրագէտ, եւ իմ սեփական նախասիրութիւններուս, իմ հակացողութեանս ու ճանաչողութեանս միշտ ջանացած եմ տալ այնքան մը անկախութիւն ու անկեղծութիւն, այնքան մը լըրջութիւն ու հաստատամտութիւն՝ որքան բաւական էր զոր օրինակ կարե-

ւորութիւն չընծայելու տարտամ Ա...երու անբարեմիտ աղմկարարութիւններուն։ Կրնաք հաւատալ, եւ շատ պիտի խնդրէի որ հաւատայիք թէ, ես նոյն իսկ չկարդացի Սուրհանդակի այն թիւը՝ որ կը պարունակէր շաքարի տուփի մը պատմութեան բաղդատութիւնը։ Եւ այն պարագային, ուր այլեւս ուրիշներուն հետեւիլ հարկ ըլլար իմ գրական գնահատումներուս մէջ, դուք ի՞նչ կարեւորութիւն պիտի ուզէիք ընծայել անոնց։ Հանդարտ եղէք դուք, թողէք որ չարախօսները եւ անբարեմիտները անգամ մը եւս ապացուցանեն ինքզինքնին։ Ինծի՛ մի յուզուիք. եթէ կրնաք՝ ժպտեցէք եւ եթէ անպատճառ հոգ ունիք հերքելու զիրենք, լաւագոյն միջոց մը ի գործ դըրած կ՚ըլլաք, ըստ իս, հրատարակելով մին ձեր գեղեցկագոյն աշխատասիրութիւններէն։ Թերեւս այս ճամբան շատ գոհացուցիչ չէ կանացի դիւրազգածութեան մը համար։ Ասիկա՝ իմ մեթոտս է։ Թերեւս չէք գիտեր թէ այս վերջին օրերս խիստ շատ զբաղեցան ինձմով Մանզումէի եւ Հանրագիտակի մէջ։ Ինծի՛ փոյթ չէ։ Ատոնց ամէնը՝ աւելի՛ գրգիռներ են որ շատ աւելի եռանդ եւ հոգածութիւն ի գործ դնեմ իմ ապագայ աշխատութիւններուս մէջ, առանց զբաղելու այն տարտամ խրտուիլակներով, որք ուզածնին կրնան ընել։ Շատ անգամ կը պատահի որ ես լուր չեմ ունենար անցած դարձածէն։ Շատ թերթ չեմ կարդար։ Ատոնց ամէնը ձեզի գրելով, ուրիշ նպատակ չունիմ եթէ ոչ ապացուցանել թէ բոլորովին անտեղի են ձեր յուզումները։ Այդպիսի մարդոց ո՛չ քննադատութիւնը ոչ ալ գնահատութիւնը կշիռ ունի։ Աւելի լաւ է սովորական հասկացողութիւններէ բարձըր աստիճանի մը վրայ բռնել ինքզինքը։ Նոյն իսկ տարտամ հասկացողութենէ բղխած գովեստներ ու գնահատումներ՝ տրտմութիւն կը պատճառեն ինծի։ Լիովի՛ն հասկցուած ըլլալու պարագան միայն մեր փառասիրութիւնը կը գոհացնէ։ Մեզի պէս գրողներ, որ միակ գերագոյն նպատակ մը ունին, — ձգտիլ իրագործելու իրենց Արուեստի եւ Գեղեցկութեան երազը, չունին լաւագոյն բան մը ընելու եթէ ոչ հետզհետէ աւելի սերտ փարիլ իրենց իտէալին, հետզհետէ աւելի լաւագոյն Ջանք մը փնտռելով իրենց հոգւոյն խորը, ի սպաս Աստուածներու մեծագոյնին։

Բայց, ազնիւ Բարեկամուհիս, կը տեսնեմ որ կը խօսիմ ձեզի այնպիսի բաներ՝ զոր դուք ինէ շատ լաւ գիտէք։ Չեմ ուզեր որ որ եւէ փէտաճքէրի նշմարէք այս լեզուին մէջ։ Իմ նպատակս է, ձեր պատուական տաղանդի մասին ունեցած մեծ շահագրգռութեանս մէջ, ընել ինչ որ կրնամ՝ արտադրելու համար զձեզ, արգէլքի, որպէսզի ձեր վրայ հիացողները, ձեր գրականութիւնը սիրողները՝ նորանոր առիթներ ունենան վայելելու ձեր մտքին պտուղները։

Պատիւ պիտի համարիմ ղրկել ձեզի Երկունքը, երբ հրատարակութիւնը աւարտի։ Պիտի ղրկեմ նաեւ Լքուած Քնարէն հատ մը։ Մտերմօրէն խոստովանի՞մ ձեզի։ Մտքիս բոլոր զաւակները իրենց հմայքէն մեծ բան մը կը կորսնցնեն իմ աչքիս, իրենց վերջնական մարմնաւորումէն յետոյ։ Հաւատքս կ՚ելլէ անոնց վրայէն։ Մօր մը պէս նախանձախնդիր՝ անստգիւտ զաւակներ ծնելու մասին, միշտ թերի, միշտ անհրապոյր կը գտնեմ զանոնք՝ որոնց կեանք տուած եմ արդէն, եւ իմ ամբողջ խանդավառութիւնս, գուրգուրանքս, հոգածութիւնս ու նախանձախնդրութիւնս կը դառնայ անոնց՝ որք սաղմնային վիճակի մէջ մտքիս մթութեան խորը կը քնանան, սպասելով բարի բեղմնաւորումին։ Այսպէս եղած է Լքուած Քնարին համար՝ որ աւելի լաւ էր բնաւ լոյս տեսած չըլլար. հիմակուց իսկ միւսնոյն

ժխտական տպաւորութիւնը ունիմ Երկուզէին *համար՝ որ դեռ վաղը միայն լոյս աշխարհ պիտի գայ։ Ինչո՞ւ արդեօք այս ցաւը։ Թերեւս անոր համար որ մեր հոգիներուն մէջ բոյն դնող Գեղեցկութենէն՝ միշտ լաւագոյն, միշտ աւելի թանկագին մաս մը պիտի մնայ չբացատրուած բնաւ, ու յաւէտ անբացատրելի։*

Ձեզի կը ղրկեմ ներփակ՝ Արեւելեան Մամուլին *մէջ հրատարակելի ոտանաւորը։ Շնորհակալ եմ ձեզի, քանի որ կարեւորութիւն կուտաք անոր։*

Կրնա՞մ յուսալ արդեօք որ չպիտի ուշանայ ձեր նամակը, իր հաճելի լուրերու պարունակութեամբ։

Հաճեցէք ընդունիլ, կը խնդրեմ, Ազնիւ Տիկին, իմ բարեկամական անձնուիրութեանս ապահովութիւնը։

ԱՐՏԱՇԷՍ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

ՍԷՐ

Անհուն, անեզր ու անսահման՝
Շողացիր դուն մորս աչքերուն մէջ մթագին,
Ինչպէս աստղը առաւօտեան —
Զարթումի կանչն արեգակին. —
Տեսայ ցոլքըդ ու ըմպեցի,
Դեռ մանուկ մը ես դողդոջուն,
Սիրտս սրտիդ օղակեցի,
Շողովն անուշ՝ մորս աչքերուն։

Պատանութեան ճամբուն վրայ
Հանդիպեցանք մենք վերստին,
Հովի խաղը կարծես ըլլար
Անցքըդ անտես, երազային. —
Հոգիիս մէջ մերթ վազեցիր, քրքջացիր,
Աղջիկ մ'ինչպէս չարաճճի,
Մերթ տրտմեցար, այնքան լացիր,
Դարձար սարսուռ՝ դո՛ղ անուրջի։

Որ մ'ալ յանկարծ արեանս մէջ հրդեհեցիր
Խարոյկները մութ տոփանքին...
Դարձար նժոյգ, քառասմբակ, արշաւեցիր՝
Աչքերուդ մէջ բռնկումը արեգակին. —
Ինչպէս հեռուն գագաթներէն, թաւալգլոր
Ձիւնահիւսը անսանձ, ահեղ,
Դարձար վայրագ հեղեղ հզօր,
Ամբարտակներ փոշիացնող։

Տարիներ վերջ յորձա՛նքդ վարար՝
Դարձար գետ մը հանդարտ ու խոր,
Հոսանքիդ հետ գտած հունն իր հոգիս կ'երթար
Նոր կեանքերու խայտանքներովը բեղմնաւոր —
Ափերդ ի վար հողը կ'ուռէր, կը գալարուէր
Ծիլերուն մէջ, երգերուն հետ մանուկներուն,
Լիութիւնք կը կամարուէր,
Կ'ըլլար կամուրջ մեր սրտերուն:

Հիմա արդէն հոսանքիդ հետ
Հասեր եմ ծովն իմաստութեան,
Ուրկէ հոգիս կը դառնայ ետ
Զաւկիս պայծառ աչուըներուն անեզրական —
Կը սուզուի հոն — կ'ըլլայ մասնիկ, կ'ըլլայ բեկոր,
Կը տարածուի, կը բարձրանայ
Աչուըներուն մէջէն անոր՝
Ակնաղբիւրիդ կաթիլներուն կը նոյնանայ:

ԼԵՒՈՆ ԳԱՐՄԷՆ

ԹԵԽԱԾՈՂ ՀՈԳԻՆ

Գրեց՝ ԱՐՄԷՆ ՏՕՆՈՅԵԱՆ

Սուրէնեան, մութ գիշերով, մաշած թրէնչքոթին տակ պատսպարուած՝ յոգնած մարմինը հազիւ կը քաշկռտէր դէպի տուն: Ժամանակը յառաջացած էր արդէն: Մոռցած ժողովին անհաւոր ալեկոծութիւնը, կը խորհէր Լիզայի մասին: Այդ պահուն արթուն էր տակաւին ան, դասերով զբաղած: Քայլերը կը դանդաղէին յանկարծ ու կը մտածէր բարձրաձայն. – Կարելի է հասնիլ դեռ... բայց ոչ, դէպի տուն... տուն...: Միթէ՞ գիւղին էր հանդարտեցնել լուռ ու ցուրտ գիշերուան մէջ անհանդարտ ու տաք սիրտը սիրահարի: Երկար, շատ երկար աղմկած էր մահճակալը անձրեւին սատակացող որոտին հետ: Գոց աչքերով վերապրած էր յուշեր ու յուշեր, որոնք քուն էին բերած իր աչքերուն: Հանդուցեալ մօր նկարը պատէն կախուած՝ դադրած էր շարժելէ, անհանդարտ որդուն հետ:

Մռայլ էր աչքերուն՝ կեանքը ապագային թէ մարդկային, գորշ էին հորիզոնները, լերդացած լեռնակուտակ ամպերով...

Արուեստն ու հայը իր էութիւնն ամբողջ կլանած էին: Կը մոռնար նոյնիսկ պաշտելի Լիզան, բայց մենութեան մէջ հոգին կ'այրէր անոր պատկերին կիզիչ վերյիշումով: Եօթը փոթորկալից օրեր էին անցած վերջին հանդիպումէն: Բուռն վէճով մը բաժնուած էին: Երրորդ օրը արդէն յուզումը խեղդած էր զինք: Տակաւին ականջին կ'արձագանգէին կրակէ բառերը Լիզային: Կորաքամակ ու ցամքած՝ ոչինչ յաջողած էր ըսել, իր ըմբռնած կեանքին հանդէպ անոր արտայայտած արտառոց գաղափարներէն վիրաւորուած: Գաղափարներ ու կարծիքներ՝ բխած Լիզայի ծայրայեղ հոգածութենէն, գերակայութեան զգացումէն ...: Բայց ամէն հանդիպում նոր ու աւելի ուժեղ ջրդեղում մըն էր մեծ սիրոյ, վէճի կայծակով՝ նոր թափ ու զօրութիւն:

Շատ էր միջամտած Լիզայի մայրը.

– Ամօ՛թ է ձեզի, ամօթ, ի՞նչ ունիք, կռուելու համա՞ր զիրար կը տեսնէք, մի՛շտ գզուըռտուք ու միշտ վէճ: Երկուքդ ալ նոյն ժամանակի ու հասակակցութեան տէր, զարգացած... – Կը շարունակէր այսպէս սրտացաւ խանդաղատանքը մայրական: Դարը փոխուած էր. տակայն, անդքայլի մէջ են զգացումները, մանաւանդ մայրական:

Վաչէ Սուրէնեան ուսուցիչ էր հայկական վարժարանի մը մէջ, երաժշտագէտ ու երգահան. նուիրեալ արուեստաւէր: «Պիտի չզղջաս ազգս գիտ ծնած ըլլալուդ համար» ըսած էր օր մը, տակաւին շատ երիտասարդ իր խանդավառութեան մէջ. ու կաղապարած իր նշանախօսքը՝ աւելի ուշ. «Գեղեցիկը պահն է ձգտումներուն ու գագաթը կեանքին, նիւթը միջոց միայն, արտայայտելու անշօշափելին»: Այս գաղափարաբանութեամբ հիւծած էր տարիներ շարունակ, ճղճիմ վարձատրութեամբ պատրաստելու հայութեան ապագան: Շատ էր աղաչած Լիզա, որ Վաչէ կեանքի ճշմարիտ հունին մտնէ, ամպերէն վար գայ, բայց ի զուր...

Ամառ էր, արձակուրդ: Գեղեցիկ լուսինով մը, Լիզա իր ինքնաշարժով Վաչէն գիւղէն քաղաք կ'իջեցնէր: Ջղային էին երկուքն ալ: Լիզա կը խօսէր.

— Ի՞նչ եղաւ վախճանը բոլոր վարժապետներուն, մի՛ ըներ, Վաչէ ջան, թո՛ղ այդ ջօջերուն արքայութիւնը, եկո՛ւր կեանքին, եկո՛ւր նիւթական կեանքին, որ իմաստն ու պայմանն է ամէն կենցաղի։

Մեղմ էր Լիզա. մեղմացած՝ ինքնաշարժին գնացքով, հեզահամբոյր ու գթառատ. համոզիչ իր չեչոտին մէջ կար լացը սրտցաւ ու անկեղծ սրտակցին, կա՛ր իրատեսութիւնը ճշմարիտ կեանքին եւ փորձառութիւնը իր վաճառական հօր։ Հոլանդի թեւերով դէկը թեթեւ մը գրկած, աղուոր ու մեծ աչքերը գեղեցկացուցած թացով՝ գլուխը աջ հակած կը խօսէր...։ Իսկ Վաչէ աչքերը յառած անվերջ ուղիին, վիրաւորուած, շրթները կը շարժէր չարաչնակ պոռթկացող յուզումը զսպելու.

— Ո՛չ Լիզա, չեմ կրնար, կը հասկընա՞ս, չեմ կրնար...

Երկար լռութեան մը յաջորդող այս խօսքերը հրճուանքն էին Լիզային։

— Ջեմ, չե՛մ կրնար Լիզաս, չեմ կրընար լքել այս սուրբ գործը, փոքրիկ աչքեր ինձմով կ'երթան Աւարայրէն Արարատ, փոքրիկ սրտեր ինձմով յաղթութեան ու աննկուն կամքի կոթողներ կը դառնան, ու ես անոնցմով կը կերտեմ յաւերժացումը ցեղիս...

— Իսկ քո՛ւ, ո՞վ պիտի կերտէ քու կեանքդ, քու ներկա՛դ, անիծեալ այդ վարժապետութի՞ւնը, որ կը տրուի հազար անէծքով քեզի ամէն ամիս, այդ ամօթը, որով կը պարգեւատրուին ճիգերդ, ո՞վ, աթոռով մեծերէդ ո՞ր մէկը հա՛յ ուսուցչին «յաւերժացումը» կը կերտէ ցեղիդ համար. .»։

Վաչէ լուռ էր, որովհետեւ Լիզան մանրամասն տեղեակ էր իր բոլոր դըժուարութեանց, գերագոյն մարմիններուն հետ իր ունեցած անհամաձայնութեանց։ Ինք, Վաչէ, բարձրացած էր մի միայն իր պարտադրող կազմակերպչական, ուշիմ ու պատրաստակամ ուժին շնորհիւ։ Ժողովներու մէջ յաճախ ստիպուած էր լըռել, վիրաւորուած՝ երբ հակաճառողները արձակած էին իրենց վերջին փամփուշտը.— «Վարժապետի դատողութիւն...» ու փակուած էին բոլոր հարցերը։ Վճռած էր ամէն գնով դուրս գալ այս ծանր լուծին տակէն, խարազանելու սրբութիւնը խաթարող մարդիկը, կրթութիւնը շուկայի վերածող անոպանները ցնցելու իրենց օձիքէն։

⁂

Ձմեռը անցաւ ձեռնարկներով, ժողովներով ու երգչախումբի ելոյթներով։ Վաչէ ամէն Կիրակի Լիզայի հետ էր։ Ուրախ էին երիտասարդական խանդավառութեամբ ու մոռցած պահ մը գալիքը, կ'ապրէին փախչող ժամերը։ Յառաջացած գիշերները շատ սեղմ կը պահէին մտերմութեան գաղտնիքները ու բաժանումէն առաջ, Լիզա խորամանկութեամբ Վաչէի շրթներուն կարմիրը կ'ուրէր։

Ուրախ էր Լիզա իր սրտոյ մէջ. շատ աւելի մեծ եռանդով կը զբաղէր համալսարանական դասերով։ Երկու տարի ունէր պատմութեան մէջ Գիէյի վկայականին արժանանալու. իսկ Վաչէ՝ գիշերային դասընթացքներով երկրաչափութեան կը հետեւէր։ Ապագայի յաջողութեան այս հեռանկարով ալ աւելի խանդավառ էր Լիզա։ Ազատ ասպարէզ կեանքը նուաճելու անկախ ճիգով եւ ապրելու մարդկային ու երիտասարդական հպարտութեամբ, բարդոյթներէ ձերբազատ։ Լիզա արդէն կազմած էր ապագայի ծրագիրը, թէեւ տակաւին ամուսնութեան ոչ մէկ խօսք։

Ուսուցչական կեանքին մէջ միշտ նոր դժուարութիւն։ Վէճ ու ճիգերու սպառում՝ բաւարար գումար մը միայն ապահովելու։ Վհատութիւնը կը հիւծէր Վաչէի հոգին. իսկ Լիզա զայն կեանքի տեսանելի հրապոյրին բերելու իր ճիգին մէջ, երբեմն նոյնիսկ հատու էր եւ վըճռական.

— Վէպերը կեանք չեն, կեանքը ներդաշնակութիւնն է իտէալին ու նիւթին, մինչ դուն կորսուած ես, հեռացած ու մխրճուած խորհուրդներու մութ ծերպերուն մէջ. չես սիրած ու չես սիրեր

նիւթը, որովհետեւ չեմ ունեցած. Հրաժարէ դպրոցէն, երաժշտութենէն, լըծուէ դրամ դիզելու սրբազան գործին։ Պէտք է դրամով բարձրանաս, մամոնան գրաւականն է կեանքի յաջողութեան։ Խոստովանէ՛ սիրելի Վաչէ, կարելի՞ է միթէ այս գործով ընտանիք պահել, ո՛հ, ո՛չ, ես չեմ կրնար ամուսնանալ վարժապետի մը հետ, պէտք է լծուիս ճշմարիտ աշխատանքի, ահաւասիկ իմ պայմանս։

— Պայման, պայմանադրական սէ՞ր, սիրելի Լիզա, ո՛չ, ես Վաչէն եմ, հըպարտ, չեմ ընկճուիր նիւթականի հրապոյրէն, կը մնամ անյողդողդ ու անայլայլ։ Իտէալը դեռ վառ է հոգւոյս մէջ ու ես պիտի քալեմ լոյսի շաւիղէն։

Վաչէի գլխուն լախտի մը նման իջած էին Լիզայի խօսքերը.

—Մնաք բարի, Լիզա... Եկուր ինծի... ինծի եկուր մեծ սիրովդ, բոպիկ, մերկ ու անօթի Վաչէին... Մնաք բարի Լիզա, չար սիրելի Լիզա...

Պայծառ երկինքէն աստղեր չնականօրէն կը ժպտէին. Վաչէ ծովեզերք հասած էր արդէն. հոգին կրնար բանել սիրոյը, որ ձուկի մը նման կը ցատկոտէր։ Ո՞րու պատմէր ցաւը, պոռա՞ր ծովու ալիքներուն աղմկարար, հիմա բոլորովին լքուած, դատարկուած իր միակ սփոփանքէն։ ...Բայց յիմար ուրախութեան ժպիտով մը սկսած էր քալել արագ, մատները կրցած էին գրպանի մէկ անկիւնէն առնել վերադարձի ճանապարհածախս մը գտնել...

Օրեր ու շաբաթներ անցած էին այնքան ճնշող։ Դպրոցէն ետք առուն կը վազէր, խուցին մէջ երեւակայութեան իր ձին վարելու պատրաստ ու սանձարձակ։ Իր միակ հարստութիւնը՝ փոքրիկ երգեհոնը, յոգնատապառ, կը շարունակէր լըռել, խոր քուն էր մտած։ Ծուխը միայն մոխրամանէն բարձրացող աւերակ կենդանութիւն մը կը մատնէր տակաւին, իսկ այդ ծուխի քուլաներուն հետ Վաչէ իր սիրոյ փախուստը կը տեսնէր։ Քանիերորդ անգամ ըլլալով հաշուած էր գերանները առաստաղին ու քանանք դըտած կենա, իրեն նման։ Կը սիրէր... չէր ուզեր դադրիլ սիրելէ։ Տակաւին թուղթին մէջ փաթթուած կը մնար Լիզայի սիրած պիտակը, կեղեւները սրբութիւն էին դարձած. ամայի էր սենեակը. սէրը կար տակաւին, բայց ոչ յո՛յսը, անյոյս սէր մը, յիշատակային ապրում դարձած։

Յաջորդ օր ցերեկին՝ լողարշաւ կեանքի ճահիճին մէջ։ Գիշերը՝ պեղում սիրոյ աւերակներու մէջ նոր գիւտերու հետամտութեամբ... Ինչո՞ւ Լիզա այդ օր երկու անգամ ինքնաշարժով դպրոց էր եկած, գանգահարած ու ինք հազիւ դուրս եկած՝ հեռացած էր անձայնօրէն։ Երկրորդ ու երրորդ անգամ ըլլալով խաբուած էր փողոց նետուելով հեւասպառ։ «Ի՞նչ կամք, կրկնած էր ինքնամփոփութեական գոհունակութեամբ, ճշմարիտ սէրը տկարացած է ու ընկրկում, կամքը գահէն է սիրոյ...»։

Դպրոցական տարին իր վախճանին կը մօտենար. Սուրէնեան վստահ էր որ գոնէ այս տարի փոքրիկ յաւելումով մը իր ճիգը կը գնահատուի. երկու յաջող համերգներ կազմակերպած էր ի նպաստ վարժարանին, բայց ծանրախոհ խնամակալներ անտեսագիտական հաշիւներով, պարզած էին վարձատրութեան յաւելման դժուարութիւնը եւ «բարձր դիւանագիտութեամբ» չեչտած ու գնահատած էին ազգօգուտ ու դպրոցասէր իր գործունէութիւնը։ Վաչէի մէջ այլեւս լըռած էր մարդկային ամէն ձայն, անարդարութեան դէմ զայրոյթն ու անարգա՛նքը միայն կրնային պայքարիլ ու Վաչէ առաջին անգամ ըլլալով համարձակած էր պոռալ, ծերուկ գանձապահին երեսն ի վեր.

— Ես ձեզմէ գնահատանք չէ որ կը սպասեմ, դրա՛մ, մեր ճիգերուն արդար վարձատրը, մեր աշխատանքին վարձքը միայն, մեր դրամը, հասկցա՞ք, ողորմութիւն չէ պահանջածս։

...Դայթակղութիւն... անբացատրելի խրդախում...

— Մեզի նայէ պարոն։ Լակոնական էր այս անգամ Ատենապետը։

– Մեր որոշումը անխախտ է․․ ը՛հ․․․ կրնաս եւ հրաժարիլ․․․

– Այո՛, այո․ կրնաս հրաժարիլ, մեքենաբար երկրորդած, երրորդած էին․․․

– Այո՛, այո՛, երջանիկներ․․․ տարիներու աշխատանքս, հաւատքս ու հանդանակս, իրաւունքս, այո, այո, պէտք է կեանքին նետուիլ, դրամ շահիլ եւ սորվիլ «դրամով խօսիլ»։

Ո՞ւր հոգ որ ազգը նուիրեալ մը կը կորսնցնէր, վարժարանը արժէք մը։ Ախտաանքներ եղան անշուշտ, բայց Վաչէ շարաթուան մը առանձնակեցութենէ ետք, վճռած էր դիմել շէնքերու շինութեան կապալառու Գրն. Գալուստին, որ արդէն բազմիցս այդ մասին խօսած էր իր հետ։ Ընդունած էր ու լծուած գործի։ Շատ կը յոգնէր, բայց ուրախ էր, շատ աւելի ուրախ ամսագլխուն երբ իրեն տրուած էր իր ուսուցչի երեք ամսականը։ Առաջին անգամ ըլլալով կ'ուրախանար դրամին համար. վազելով գրեթէ բարձրացած էր իր սենեակը, որոշած էր անմիջապէս հեռաձայնել կամ անձամբ երթալ Լիզային յայտնել, ուրախացնել զայն եւս, բայց իր անհուն սիրոյ կողքին սկսած էր ծաղկիլ եւ սէրը կեանքին, նուաճումը կեանքին՝ Դրամով։ Վաչէ յուսահատ, հոգեկան աշխարհէ իր նուիրումէն, կը մտնէր ահա աշխարհը նիւթի։ Երկրորդ ամիս սըրտանց աշխատանքին որպէս վարձատրութիւն ստացած էր եւ շահաբաժին մը ու մոռցած ամէն ինչ՝ որոշած էր ՀԱՐԸՍՏԱՆԱԼ։

Վեց ամիս շարունակ տքնաջան աշխատանք. աւարտած էր շէնքը, իսկ Վաչէ ունեցած էր ճոխ ու գեղեցիկ ինքնաշարժ մը։ Յաջողութիւններ կեանքին մէջ, սկսած էին դիրար հրմշտկել, բազմացած էր թիւը ժպտող մարդոց, բարեւները ջերմ էին, մաղթանքները սրտանց, նոյնիսկ խոնարհումներ․․․ Հըրաւէրները անհատնում, Առանձին գործ մը, հսկայ շէնք մը յանձն առած էր ու կը կրկնէր շարունակ «միա՛յն, միայն շէնքս վերջանայ․․․»։ Վերջացաւ շուտով այդ գործն ալ բացառիկ շահ ապահովելով Վաչէին։ Սուրէնեանին փառայեղ շէնքը դէպի երկինք կոթողուած խորհուրդ մըն էր, յաղթանակ մը երիտասարդութեան, փառք մը հայութեան ըստեղծագործ ճիգին ու ամօթ մը՝ ազգին որ կտրեց թափը սլացող մտքին ամբողջացնելու անաւարտ համանուագը, նըւիրուած՝ Մեծ Եղեռնին, «Ապրիլեան Աշունձը»։ Չէր կրցած, չէր կրնար մոռնալ երաժշտական այս աշխատանքը, որուն վրայ երկու տարուայ կեդրոնացած աշխատանք ունէր, երաժշտութեամբ՝ հայ ցեղին բնաջնջման փորձին ընդմէջէն անոր պայծառ յարութիւնը պարզելու։

«Կեանքի» յաղթանակի նորանոր դափնիները ճակտին, Վաչէ լծուած էր փութաջանութեամբ կեանքը ապրելու վայելքին։ Խմիչքին արբեցումի առնականութեան վարժուած, ընդհանուրի ծիծաղին տակ յաջողած էր եւ սորվիլ փոքէրը, վերջապէս յաջողած էր գտնել գիշերային իր քաղցրիկ ու տաք բոյնը, Մեծն Քազինոյի ալքոլաբոյր փառայեղութեան մէջ։ Շողշողուն մարդոց, փողփողուն հեշտանքներու ողբերգակատակերգութեան այս հանդիսարահին մէջ, այս անգամ հայը բեմ կու գար թուրքին հետ։ ․․․Դժբախտութեան անիւը կը դառնար․․․ կարմիր ու սեւ դիւային թիւեր կը շարունակէին նահատակել զգայազուրկ հաւատացեալները մամոնային։ Վաչէի աչքերը Համլէթեան մեծ հարցականով հրճուացայտ, կը հետեւէին թիւերու խելագար վազքին․․․ Իր կողքին մշտարբած արժանաւոր թոռը Սուլթանին, ազգին հարազատ զաւակ՝ Օսման, ամենաչքեղ հագուստներու շռայլին մէջ քօղարկուած, կը ծիծաղէր լպիրշ, մոնկոլական ու բռնադրաւիչ արտայայտութեամբ․ «Թուրքը երէ՛շ․․․ թուրքը արատ մարդկային պատմութեան, մարդկային գոյութեան․․․ թուրքը․․․» երկու տարի առաջ կրկնած այս խօսքը կ'որոտար Վաչէի գանկին մէջ, Օսմանի ուրախ պոռչտուքին հետ։ Թուրքը շատ մօտ հայուն, բաժակակից։ Անիւը կանգ էր առած։ Երկրորդ անգամ ըլլալով ջարդուած էր հայը բոպէի մը մէջ

միայն։ Ու արբշռանքին մէջ կը զառանցէր Վաչէ՝ ճշմարտութիւնը. — Ուսմունք մը քանդել է պէտք այս մեղքի խորանը, ուր ամէն գիշեր թշուառներու քրտինքը, աղքատին հացը, անէծքի օրհնութեամբ կու գան ակնուափայլ զոհեկութեան սեղանին պատարագուելու....։ Ֆրանսերէնով արտասանուած այս գոհարները ծաղրական կեցցէներով ծափահարուած էին։ Իր ազգին համար լռած Վաչէ անգամ մը եւս լռած էր ուրիշի տիրակալութեամբ։

Բերաննե՛ր, բերաններ... հայ կանանց բերաններ, մանաւանդ Վաչէի մօրն, ինչե՛ր չէին ըսած, զարդարած, գեղեցկացուցած ու հասցէագրած ան որ անկ է...

— Կը փոխուի աղջիկս, ըսած էր մայրը՝ Լիզային...

— Ոչ մայրիկ, կը փճանայ, փոխ տունկ մըն է Վաչէ կեանքի յորձանքին մէջ. այս բոլորը կ'ընէ կիրքով, կիրքով միայն։

Եւ լռած էր տակաւին Լիզա Վաչէի մտերմութիւնը, իր ընկերուհի Մարինային հետ եւ յիշած իր խոստումը «Վաչէ, քու երջանկութեանդ համար ամէն ինչ, ամէն ինչ պիտի ընեմ...»։ Շատ, շատ երկար մտածած էր Լիզա, զիջի՞լ արդեօք, վերադարձնե՞լ Վաչէին. բայց միթէ զիջում չէ՞ր աւարտական իր հանդէսին մերժուած հրաւէրը։ Անել էր կատարեալ։ Պարզ էր սակայն որ Մարինան մօտ էր Վաչէին, իսկ Լիզա ի սէր իր սիրածին խեղդելով նախանձն ու կիրքը, խնդրած էր Մարինայէն մնալ Վաչէի կողքին, ճշմարիտ ու վեհ սիրոյ համար կանացի առաքինութեան մրցանիշ կոտրելով։

— Բայց Լիզա, բացագանչած էր Մարինա իր կարգին յուզուած, այնքան ազնիւ է ան, ոսկի սիրտ ունի, չեմ գիտեր՝ չի հասկնար զիս, իմ սէ՛րս, չի գիտեր ի՞նչ է սէրը կարծես։

— Ո՛հ, որքա՜ն ուրախ եմ Մարինա, որքա՜ն ուրա՛խ։

Մարինա հարց չէր տուած թէ ինչո՞ւ ուրախ էր։ Կուլային երկուքն ալ. Մարինա չէր գիտեր նմանապէս թէ Լիզա ինչո՞ւ կուլար ու չէր լսեր իր հեկեկանքներուն մէջ անոր ձայնը — Վաչէս, տէրն իմ դեռ սրտիդ, տէրն ես միշտ իմ սրտիս...

Յագեցած բայց յուսահատ՝ Վաչէ դարձած էր անբարեխիղճ. հոգին կարծրացած էր. անգութ էր դարձած մանաւանդ բանուորներուն հանդէպ. գործ կը պահանջէր, երկաթ, աղիւս, հաշիւ ու շէնք։ Կլանուած էր ամբողջութեամբ։ Մերժած էր շատ կոպտօրէն իր դպրոցի նախկին խնամակալներէն մէկուն գործ տալ։ Հակառակ պահանջքին, վռնտած էր շատեր, ազգային «քառակուսիներ» որակելով զանոնք։ Մերժած էր մասնակցիլ Ազգային այն գերագոյն ժողովին, որուն սեմէն ներս մուտք գործելու իրաւունք կ'ունենային դրամատան մէջ «կոկիկ» հաշիւ մը ունեցողները միայն եւ պոռացած անոնց երեսին. «Վաչէն եմ ես, նահանջած ազգային հետաքրքրութիւնէն ու կեանքէն, յառաջացած հարստութեան մէջ, շատ ուշ էք մնացեր, երթաք բարի, ան որ զբաղած է իր իսկ գործով, այսինքն դրամ դիզելու յուրջ աշխատանքով, հաւատացէք, քիչ ժամանակ եւ երկրորդական հետաքրքրութիւն միայն կ'ունենայ ազգային կեանքով... երթաք բարի, ջանացէք այլ առիթներով ուշ չմնալ...»։

Մարինայի ոպանական դղեակները խորտակուած էին, բայց տնակ մը չէր յապաղած բարձրանալ։ Երեք տարիներու խզումէն ետք, երկու սիրողներ Մարինայի ամուսնութեան իրարու հանդիպած էին։ Վաչէ քարացած, աչքերը գետին, եկեղեցւոյ դրան առջեւ կեցած, յանցաւորի մը նման չէր համարձակեր տեղէն շարժիլ։ Ներկայ հասարակութիւնը ամբողջութեամբ աչք կտրած կը սպասէր... անխուսափելիին...։ Լիզա, վստահ ու վճռական, ծանրացած ակնարկներու ճնշման տակ, վճռական, մօտեցած էր Վաչէի, հանդիսաւոր, պատերազմի գացող զինուորի մը վախով ու յուսահատութեամբ։ Վաչէ, Լիզայի անոյշ բոյրով տկարացած, ընկճուած էր անոր

մեղեդիանման ձայնէն։

— Պրն. Վաչէ կարելի՞ է։

— . . . .

Իւրաքանչիւր բառ՝ շեշտուած, կը ցնցէր էութիւնը Վաչէի, — նայած էր միայն, չէր կրցած պատասխանել հրամայուա՛ծ՝ զայրոյթէն հոգիին մէջ փըլուզումի խուլ աղմուկ մը բարձրացած էր։ Ինքնամոռաց, գերագոյն ճիգով մը աղաչական, ձեռքը երկարած էր, բայց դողդոջ, անլսելի բառերով ետ էր քաշուած ու մրմնջած թաց կոկորդով, լացախառն.

— Լիզա, կ՛աղաչեմ, գնա՛, գնա՛, Լիզա....։ Ու ալ պսակի խորհուրդը երկուքին համար ալ դարձած էր ողբերգութիւն։ Վաչէ ի՛նք հեռացած էր արագաքայլ, փախչելով գրեթէ, իսկ Լիզա կենդանի դիակի մը նման, գլխիկոր եկեղեցի մտած՝ ողբալու իր կենդանութիւնը։

Երկրորդ օրը Լիզա վերակենդանացած էր, զինուած ատելութեան խոր ըզգացումով, իսկ Վաչէ կը կասկածէր նոյնիսկ իր գոյութենէն. յանկարծ ոտքերը զինք առաջնորդած էին Լիզայի տունը, մատը զանգին, սրտատրոփ. Հնչումի եղանակին վարժ՝ Լիզա հեւքով բացած էր դուռը։ Վաչէ ինքզինք պահելու անկարող նետուած էր թիկնաթոռին վրայ ու մրմնջած մեծ ճիգով.

— Լիզա, ալ կը բաւէ, մի՛ հալածեր զիս քու սիրոյդ մէջ, սիրելիս, քու աչքերուդ խորքը ես գտած եմ իմ հոգիս ու նահանջած ինչպէս մեր ափերուն գեղեցկօրէն կը նահանջէ ցամաքը քմայքոտ ծովու նազանի ալիքներուն առջեւ. Լիզա՛, ժպիտդ եղած է գրդի՛ռ, կեանքս իմաստաւորող, իսկ հիմա անբացատրելի զգացում մը ունիմ քեզի հանդէպ, կեանքի ցոփութեան մէջ միշտ մաքրամաքուր եւ ձիւնասպիտակ քեզ կը տեսնեմ ժպտուն, ատած եմ քեզ մանաւանդ երբ վերյիշած եմ խեղճ անցեալս, ատած եմ բարեխղճութիւնդ, բայց կը սիրեմ անհունօրէն քեզ. ինքնասիրութեան զօրաւոր զգացում մը այդ մեծ սիրոյս պատնէշ է կարծես եւ պատճառ իմ խուսափումիս, ներքնապայքարս շատ բուռն է Լիզա, կու գամ միայն երէ յաղթեմ... Թէ յաղթեմ կու գամ...

— Վաչէս, գիտեմ թէ որքան կը տառապիս, սիրոյդ կողքին բարդոյթ մը ուժեղ, այն մեծ թեւածումներուդ ընթացքին կրած անկումիդ, ես եմ խղճալին, իմ վրաս գթա, կեանքիս յեղակարծ փոփոխութիւնդ թող չաղարտէ արժանապատուութիւնդ. մոռցիր ամէն ինչ։

— Ոչ, չեմ կրնար տանիլ, զարմանալի ուրախութեան ալիք մը կը զգամ այս դժբախտութեան մէջ, մինչ տխուր պէտք էր ըլլայի երջանկութեան այս դժոխքէն. իսկ քեզ կը սիրեմ հեռուէն, որովհետեւ սիրոյս եւ հոգեկան տառապանքներուս յուշարձանն ես դուն, զոր ամէն օր կը փորձեմ քանդել, պահել սէրըս միայն, անպաճոյճ սէրս միայն. կրկին մնաք բարի Լիզա. կու գամ քեզի եթէ յաղթական դուրս գամ այս պայքարէն։

Լիզան տակաւին չէր դատարկած իր հոգին, բայց Վաչէի ձեռքի ուժեղ հըպումը իր ուսերուն, զօրաւոր համբոյրի մը զգայնութիւնը ստեղծած էր, երբեմնի սեղմ ճնշումը սիրոյ արտայայտութեան, զօրեղ «համբոյր» մը երկու տարուայ յորդած սիրոյ... հեկեկանքը Լիզային, փղձկումը Վաչէին, որ արդէն դրան սեմին հասած էր ու դուրս։

Այդ սիրազեղ ու փոթորկոտ բաժանումէն ետք, Լիզա վճռած էր հեռանալ քաղաքէն, մտածելով «Հեռաւորութիւնն ու ժամանակը մի գուցէ ճշմարտապէս սիրոյ փորձաքարերը ըլլան»։ Շաբաթ մը ետք Մ. Նահանգներ էր մեկնած արդէն, ուսումը շարունակելու։

Վաչէ, այս անգամ բոլորովին ինքզինք կորսնցուցած, երկար տատանումներէ ետք, վերջապէս վերադարձած էր իր բնական ուղին, հանդարտած էր իր ատելութեա՛ն, կրքի՛ն մէջ. «Անտառակութեան» շրջանի իր կեցուածքին համար զղջալով հանդերձ, ինքնամփոփ՝ եզրակացութեամբ մը կը տկարանար կրկնելով այս անգամ նուաղ խանդավառ ու ամօթխած. «...Ոչ, պէտք չէ որ ազգս զղջայ զիս ծնած ըլլալուն համար», ու իր բառ–

րեկամին հետ մտերմութեան մէջ, որոշած էր ազատ ասպարէզի մէջ արձանագրած բացառիկ յաջողութեամբ խարանել բոլոր ջոջերը, քարոզող հարուստներն ու ոսկիներու հմայքով հպարտ Մեծ անձնաւորութիւնները, իր մօր անուան վարժարան մը կառուցելով, բայց հրաժարած էր այդ որոշումէն, յիշելով իր դպրոցը, զայն վարողները ու վերացած.

— Ոչ բարեկամս, կ'ուզեմ կառուցանել դպրոց մը, ուր միայն ըլլան ուսուցիչն ու աշակերտը, ուր չըլլայ նիւթական մտահոգութիւն, ուր ազնուութիւնը չվաճառուի շուկայի մէջ, մարդկային խիղճն ու զգացումները նուաղուրդի չդրուին. կ'ուզեմ դպրոց մը՝ ուրկէ աշխարհն ու պետութիւններ Սոկրատեան դարերու նման, լոյսը ստանան ու անոր սկզբունքներով առաջնորդուին:

Կը բացարձականանար հետզհետէ, պահանջկոտ, ազգային ներկայի անկայունութենէն յուսահատ, բայց միշտ առողջ ձգտումներով, վեհագոյնին սպառող իր ճիգերով: Նոր սերունդն էր Վաչէ: Կեանքի հոսանքին հետ, բայց ամուր կառչած կարկտնուած իր Սուրբ Լատին կը պարզէր հոգին, իրատե՛ս, յոռետես:

— Քաղաքակրթութի՛ւնը, հեգնանք ու ծաղրանք: Դիոգինէս Իմաստասիրական դարուն մէջ մարդ կը փնտռէր լամբարով, իսկ այսօր՝ տկար խիղճով, ցած հոգիով մարդկութիւնը կը հեծծէ շուկայիկ հոգեբանութեան արճիճին տակ: Ակնարկ մը նետէ շուրջդ ու տես թէ ո՛րո՛նք կը վարեն մեր ճակատագիրը: Կրակով, կրակով միայն կը մաքրուին այդ հոգիները, նո՛յն կրակով՝ ինչ որ Կովկասի մէջ երեք քառորդ դար առաջ մաքրեց մամռապատ ու նաւթապատ հոգիները:

Իտէա՛լը ներկային մէջ ապրող հայ բողբոջող սերունդն էր Վաչէ, որ պիտի ընթանար ներաշխարհի ուղիէն. արդարութեան ու անհանդուրժելիին դէմ դեգերումները եւ շեղումները առաւել եւս պատիւ մըն էին սերունդի նախանձախնդիր ոգիին. լծուած էր ծառայելու ազգին միայն: Կը մտածէր վերադառնալ «Ապրիլեան Աշուն»ին, բայց արդէն կորսուած էր ակամայ... ամբողջ երկրին կեդրոնական դէմքն էր, կ'ընէր միաժամանակ, առանձին՝ բազմաթիւ միութիւններու կատարած գործերը. ամէն երկրէ, գրագէտ, երգիչ, արուեստագէտ, կարօտեալ՝ մէկ հասցէ միայն ունէին՝ Վաչէ Սուրէնեան, որուն տան դուռը միշտ բաց էր իր սրտին նման: Այնտեղ՝ իր մօտ նոր կորով, աւիշ ու ջիղ կը ստանար հայ ստեղծագործ մտքի սպասարկուն: Զոհողութիւն, նուիրում եւ խանդավառութիւն կու տար, ինչ որ տուած էր իրեն եօթն անգամ աքսորէն մազապուրծ ազատած մայրը. կամքն ու դիմադրականութիւնը առած էր դեռ մանկուց, մօր գլխուն կացինով բացուած վէրքէ մը սպիին մտերմանալով, մտերցած հայու բոլոր սպիներուն: Մինակ էր հիմա: Ինքն իրմէ ամէն օր նոր մասնիկ մը կու տար ամէնուն, իսկ բոլորը իրեն՝ ամէն ժամ օրհնութիւն, երախտագիտական խոր զգացումներ, լաւագոյնը որեւէ վարձատրութեանց: Հոգին սակայն լուռ կը կոտտար, իր սիրոյ կսկիծը կ'ամոքէր ցեղակիցներու գոհունակութեան ու երանութեան ժպիտին մէջ՝

— Վաչէ ջան մուրազիդ հասնիս...

Միակ մաղթանքը ցնցիչ ու արդարացոյն օրհնութիւնը: Անշուշտ քիչեր, քիչեր միայն գիտէին այն խոր մուրազը: Մշտախռով իր հոգին կանացի հրապոյրէն մէկ խռովք միայն պահած էր: Այնտեղ՝ լուռ անկիւն մը կը մնար ժամ մը տկար... ու միշտ մեծ հետաքրքրութեամբ կը բանար ամէն հասնող նամակ, բայց դեռ ոչ մէկ կայծ... ակընդէտ՝ իր առանձնութեան մէջ կը փընտռէր գովութիւնը իր հոգիին: Տարտամ էին յոյսերը:

...Եւ վերջապէս Կիրակի օր մը, տունը առանձին էր, բանտարկուած. զարմանալի մենակեցութիւն մը: Հիւրեր չունէր այդ օրը, բայց ունէր կայծ մը, ունէր արցունքի շիթեր կարմիր ու բոց աչքերուն, ունէր մորմոք կրծքին տակ: Նամակի մը վրայ հակած կը մըտածէր անվերջ, կը նայէր վեր՝ առաս-

տաղին, ուր կը նշմարէր առաջին անգամ ըլլալով բացակայութիւնը կենտ գերաններուն, ու ներխուժում մը անցեալի խժդուժութեանց։ Կը մտմտար... դժբախտութեանց գրգիռով իր վերելքին մասին։ Չէր յաջողած տակաւին մոռնալ դժոխային այդ ապրումները, հիւանդագին յստակատեսութեամբ կը յիշէր Լիզայի միշտ գոհունակ ժպիտը, համոզուած էր եւ չէր միանգամայն, թէ լոկ սիրոյ, առանց խղճահարութեան ու գութի, անկեղծ սիրոյ ճառագայթումն էր ան, բարութեան ճաճանչ մը. բայց ո՛չ, կ'ատէր, կ'ատէր բոլոր զգացումները. պիրկ մատները կ'ուզէին կարծէք ճակատը քանդել... Նրբացած էր յանկարծ «Միթէ ինքնին գութ չէ՞ յաճախ ճշմարիտ սէրը»։ Ի զուր սակայն ինքնամխիթարական այս խորհրդածութիւնը «կ'ատեմ, այո կ'ատեմ բոլոր գթացողները եւ կ'ատեմ գութի ճամբով եկած սէրը։ Սէրը՝ նուիրում է, օգնութիւնը՝ պարտականութիւն»։ Յաղթական էր վերջացուցած սիրոյ ճառը։ Երկրորդ անգամ ըլլալով մատներուն մէջ սեղմած, կը կարդար Լիզայի երկար նամակը, տեղ տեղ արցունքով աւրուած. ձայնը հե–
տըգհեռէ կը բարձրանար «...Վաչէ՛, կու գամ քեզի, ցամքած զգացումներովս, ցրտահար. կու գամ մեծ սէրդ ամբողջութեամբ գրաւելու, Վաչէ՛ ջան, կը կարդամ քու մասիդ, նախանձը ոճրագործի զգացումներ առթեց է մէջս, կ'ատեմ բոլոր անոնք որոնք քեզմէ ժպիտ ու գուրգուրանք կը քաղեն, կ'ուզեմ որ միայն ինծի ըլլաս, ինծի համար ժպտիս, շարժիս ու շնչես։ Համոզուած եմ Վաչէ, հիմա համոզուած եմ որ հոգիին յաղթանակը յաւերժական է...»։

Այս բոլոր զգացումները ծայրայեղ ու ճշմարիտ, ծանօթ էին իրեն։ Գոցած էր աչքերը. իսկ նամակը մատներուն մէջ ճմռթկած, վիրաւոր առիւծի հռնդիւնով որ կը վճռէ չմեռնիլ, կը պոռար իր ցաւը պատշգամէն տարածուող ծովուն ու լեռներուն։

Յաջորդ օր, կէսօրին, Լիզա օդանաւով պիտի վերադարձած ըլլար. իսկ Վաչէ ընկճուած քաջութեամբ ոտքի էր կրկին ու կը վճռէր հաստատ նոյն վճիռը.

– ԿՈՒ ԳԱ՛Մ՝ ՄԻԱՅՆ ԹԷ ՅԱՂԹԵՄ... ԵԹԷ ՅԱՂԹԵ՛Մ՝ ԿՈՒ ԳԱՄ...։

Ա. Տ.

ԱՆԹԱՑՈՒՊԵՐԸ

Կաղնեփայտէ զոյգ մ'անթացուպ
Շինուած հազիւ՝
Դարձան, աւա՜ղ, ծառայ տըրուպ
Գնչուի մը, կաղ ու անզուք:
Չունէր մարդն այս, տուն ու պատիւ,
Այլ՝ չքմեղանք, ծըրագիր մութ,
Ի խնդիր սուտ իր երազին՝
Կը քալէր տիւ, ցայգ անդադրում:
Ցուպերն անվերջ կը տըքային,
Չէր մտածեր անոնց մասին,
Կու տար միայն շըռայլ խոստում.—
«Երբ ըլլամ ես երկրի արքան,
Կ'ըսէր անոնց,
Կ'ըլլաք, դուք ալ, հըզօր մական,
Կը մոռցըւին տաժանք ու խոց...»
Խօսքի վարպետ՝
Կը քաշքըշէր միշտ իրեն հետ
Ցուպերն անխօս,
Կը զարնէր մերթ զանոնք քարի,
Մերթ կը խըրէր մէջը տիղմի.
Բայց վերջ չունէր խոտոր ճամբան,
Կը հեռանար յոյսը նոյնքան:
Ու կու տային հարց իրարու
Ալ հիասթափ ցուպերն հուժկու.
«Մեզ մինչեւ ե՞րբ մըղոն–մըղոն
«Տանի իր հետ կաղն անմիտոն.
«Ե՞րբ պիտ' ըլլանք լուծէ ազատ,
«Պիտի մտնենք ե՞րբ մենք պալատ»:

Անմեղ սրտի բողոք ու ցաւ
Կը լսէ մի՛շտ Աստուած հարկաւ...
Գիշեր մ'անհուն,
Մացառուտէ մ'անցած պահուն՝
Տուաւ կաղին մահու խայթոց
Դարանակալ օձ մը կարմիր:
Երբ կաղն անշարժ մընաց հողին,
Աչքերը գոց՝

«Փրկուեցա՛նք, տուաւ հոգին, –
Ցուպերն ըսին, առին լայն շունչ:
Թող հնչեն արդ տափ ու փանդիռն
Ազատութեան երգն ոսկեհունչ.
Մե՛րն է կեանքը այսուհետեւ,
Անկցի տանջանքն երկարատեւ,
Աշխարհ չեկանք հըլու ծառայ,
Այլ իշխելու գահի վըրայ»:

Բայց ըսաւ ո՞վ,
Որ կեանքի մէջ տխրահոլով,
Ամէն արժէք
Ու ճակատ սէգ
Կ'առնէ արդար վարձքն՝ ի՛ր չափով...

Առաւօտուն,
Կ'անցնէր անկէ կաղ մը ուրիշ,
Մարմնով հսկայ, նախկին ըմբիշ,
Տեսաւ ցուպերն անտէր, լքուն,
Վերցուց իսկոյն,
Առաւ ներքեւ թեւերուն յաղթ:
«Աս ի՛նչ սեւ բախտ,
Ազատեցանք կաղէ մ'հազիւ
Դարձանք յենակ կաղի մ'երկրորդ,
Այս աշխարհին զաւա՞կն ենք խորթ...
Գոնէ ըլլար այս մէկն ազնիւ»,
Մէկը միւսին
Ցուպերն ըսին:
Ու վախնալով որ այլ անգամ
Եկողն ըլլայ կոյր, հաշմանդամ՝
Ցուպերն հուժկու այլ գլխիկոր
Աղօթեցին որ Տէրը տար
Երկրորդ կաղին կեանք մը երկար.
Գահի երազ թաղեցին խոր
Ու շալկեցին բեռն իրենց նոր:

ԳԱՅԼ ՎԱՀԱՆ

Իմացական Շարժում

ԳՐԱԳԷՏԻՆ ԻՐԱՒՈՒՆՔԸ «ՈՉ» ԸՍԵԼՈՒ

●

Կրնա՞յ գրագէտ մը անտարբեր ըլլալ ու անտեղեակ մնալ մարդկութեան միտքն ու հոգին չարչրկող տնտեսական ու քաղաքական հարցերուն վերաբերմամբ. ունի՞ այդ իրաւունքը։

Աշխարհի նիւթական, բարոյական և քաղաքական դիմագծին զանազան փոփոխութեանց մէջ իր հիմնական տեղը ունի գրագէտը. կամայ թէ ակամայ, գրագէտը նոր ճամբաներ մատնանշող մըն է, իր կոչումն իսկ է ատիկա։

Կը բաւէ անդրադառնալ, թէ համայնավար վարդապետութիւնը ծնունդն է Մարքսի, Էնկէլսի, Լենինի ուղեղներուն եւ ոչ թէ աշխատաւոր դասակարգին, ըմբռնելու համար մտաւորականին ու գրագէտին կարեւորութիւնները, մարդկային կեանքի բոլոր պայմաններուն փոփոխումին տեսակէտէն։

Ներկայիս պայքարի մէջ եղող վարդապետութիւնները, իրենց լաւ եւ վատ կողմերով, ազատութիւններով եւ ստրկացումներով, տիկտատուրայով եւ ժողովրդավարութեամբ, մտքի ու հոգիի անկաշկանդ ճառագայթումովն ու շղթայումովը, արդիւնք են մտաւորականներու ուսումնասիրութեանց ու յայտնած գաղափարներուն։ Մինչեւ անգամ ժողովուրդներուն ազատագրական պայքարները հետեւանքն են գրագէտներու ապրումներուն, ցաւին ու արտայայտութեանց (Խ. Աբովեան, Քամառ Քաթիպա, Րաֆֆի, Ծերենց, Խրիմեան)։

Գրագէտը չի կրնար անտեղեակ ըլլալ մարդկութեան հոգին փոթորկող հարցերուն, ազատութեան տենչերուն, տնտեսական ու քաղաքական ձգտումներուն։ Չի կրնար անտեղեակ ըլլալ, սակայն կրնայ անտարբեր մնալ։

— «Արուեստը արուեստին համար» հանգանակի ետին պահուըտած, ոմանք կը փակեն իրենց աչքերը և կը յաւակնին գեղեցիկ աշխարհ մը կառուցել իրենց գրականութեամբ։ Կա՛ն այդ ձեւով կառուցուած կարգ մը գեղեցիկ ու արժէքաւոր գործեր. սակայն չեն կրնար անոնք առաջքը առնել գրագէտին կաշկանդումին, ներկայ ու գալիք գրագէտներուն ազատութեանց վերացումին, եթէ ինքը գրագէտը չանդրադառնայ, թէ փրոփականտի եւ անոր միջոցով տիկդադուրայի տարածման արդիական, կատարելագործուած միջոցներուն դիմաց, իր առանձնացումն ու անտարբերութիւնը համազօր է անձնասպանութեան, նոյնիսկ ոճիրի՝ ապագայ գրագէտներուն ստրկացումը առաջացնելով։

Գրագէտը որ չի կրնար անտեղեակ ըլլալ կեանքը յուզող տնտեսական ու քաղաքական խնդիրներուն, իրաւունք

չունի ուրեմն անտարբեր մնալու։

«...Ծանր պատասխանատուութիւն մը կ'իյնայ ազատ աշխարհի մտաւորականներու ուսերուն – համալսարանականներ, գիտնականներ, փիլիսոփաներ, ուսանողներ, ովքեր ալ որ ըլլան, ուր ալ որ ըլլան. բոլոր անոնց վրան՝ որոնք կոչումով ու արհեստով մտածողներ են, այսինքն կարողութիւնը ունին համոզելու, անհրաժեշտ է որ ըմբռնեն թէ համայնավարութիւնն է վտանգաւոր թշնամին ազատասիրութեան ու մտաւորականութեան...»:

«...Մտաւորականները որ կը մնան նստարաններուն վրայ, որպէս հանդիսատեսներ, մինչ կրկէսին մէջ կռիւ կայ, կը դաւեն իրենց կոչումին իսկ: Մտաւորականը որ չէզոքութիւնը կ'ընտրէ, ազատութիւնը ընտրած չ'ըլլար...»: *Տոն Ուայթհէտի այս սահմանումը կարելի է եւ պէ՛տք է ընդլայնել, տարածել ամէն տեսակի բռնակալութեանց, մենատիրութեանց,* տիկդատուրայի *վրայ, ըլլայ ան ֆաշիստ, նացի, ընկերվարական, կամ որեւէ այլ վարդապետութեան անունով հաստատուած* տիկդատուրայ: *«Երբ կեանքի կրկէսին մէջ անողոք ու անզիջող պայքար մը տեղի կ'ունենայ յանուն ազատութեանց պահպանումին, ընդդէմ ամէն տեսակի բռնակալութեանց, գրագէտին անտարբերութիւնը՝ մարդկային միտքն ու հոգին կաշկանդելու համար կռանուող շղթաներու օղակներուն ամրապնդման միայն կը նպաստէ ու համազօր է դասալքութեան, դաւաճանութեան՝ գրագէտի կոչումին դէմ»:*

Գրագէտը իր կոչումովն իսկ, պարտականութիւնը ունի Ո՛Չ ըսելու, ամէն անգամ որ մտածումի ու արտայայտութեան, հոգիի եւ զգայնութեանց ազատութիւնը կը մերժուի, կամ կաշկանդել կը փորձուի բռնատիրութեանց կողմէ։

19րդ դարուն, մտաւորականութիւնն ու գրագէտները դրօշակակիրներն էին ազատատենչութեան ու պահանջատէրերը՝ խղճի, կրօնքի, հոգիի, տնտեսական, քաղաքական, ընկերային, անհատական եւ դասակարգային ազատութեանց. ու եւրոպական, կամ նոյնիսկ ասիական բոլոր յեղափոխութիւնները, հոլովոյթներն ու բարեկարգումները արդիւնքն են իրենց ճիգին, նուիրումին, երբեմն նոյնիսկ կեանքի զոհաբերումին։ Եթէ մարդիկ չարաչար ու սխալ գործածեցին գրագէտներուն ու մտաւորականներուն մտքի ու հոգիի թռիչքները, մարդկութիւնը առաջնորդեցին տարկացումներու, ատիկա յանցանքը չէ գրագէտներուն կամ մտաւորականներուն։ Բայց, երբ տեսնելէ ետք այդ չահագործումը իրենց մտքի ու հոգիի արտադրութեանց, չեն ընդվզիր, չեն պայքարիր, ու հակառակ ազատ կարգերու տակ ապրելնուն կը դառնան ամուլ հանդիսատեսներ, այն ժամանակ է որ մեղքը կը սկսի, յանցապարտութիւնը ծանրօրէն կը նստի իրենց ուսերուն։

Գրագէտը պարտաւոր է անզիջող ըլլալ իր «Ո՛չ» ըսելու իրաւունքին մէջ։

1950-ին, Պերլինի մէջ գումարուեցաւ Մշակոյթի ազատութեան համար միջազգային համաժողով մը, բաղկացած գրագէտներէ, գիտնականներէ, գիտուններէ։ Այդ համաժողովը կը հովանաւորէին մեծանուն դէմքեր՝ Պէրթրան Ռուսէլ, Պէնետեդդօ Կրոչէ, Ճոն Տիուէյ, Քարլ Ժասփեր, Ժագ Մարիդէն։

Համագումարի բացման նիստը զուգադիպեցաւ Քորէայի պատերազմի ըսկըզբնաւորութեան։ Ամբողջատիրական վարչաձեւերը, խաղաղութեան կրկնուող յանկերգներով առաջացուցած էին մտաւորական շփոթ մը, վարանում մը, անորոշութիւն մը։

Մշակոյթի ազատութեան միջազգային համագումարը կրցաւ վերացնել այդ շփոթը, պայծառացնել գրագէտին դիմագիծը։

Պերլինի այդ համաժողովէն ծնունդ առաւ միջազգային շարժում մը, իր ճիւղաւորումներով, Եւրոպայի, Ամերիկայի եւ Ասիոյ կարգ մը երկիրներուն մէջ։ Շարժումը ունեցաւ եւ իր մամու-

ըը՝ Էնքուանթըր՝ անգլերէնով, Լոնտոնի մէջ եւ Փրէօվ՝ ֆրանսերէնով, Փարիզի մէջ։

1950 Յունիս 30-ին, համագումարը, իր փակման նիստին մէջ, միաձայնութեամբ որդեգրեց հետեւեալ բանաձեւը, որ խմբագրուած էր Արթըր Քէօսթլէրի կողմէ, օժանդակութեամբ Մանէս Սփերպըրի։ Լաւ է որ հայերս ծանօթանանք այդ բանաձեւին եւ խորհրդածենք այդ մասին։ Ըսուած է՝

1.— Կը համարենք քացայայտ ճշմարտութիւն մը, թէ կարծիքի ազատութիւնը մարդուս անկապտելի իրաւունքներէն մէկն է։

2.— Թէ՝ կարծիքի ազատութիւնը, ամէն բանէ առաջ, ազատութիւնն է ամէն մէկուն համար կարծիք մը կազմելու եւ զայն արտայայտելու, նոյնիսկ, եւ մանաւանդ, երբ այդ կարծիքը համապատասխան չէ կառավարողներու կարծիքին։

Այն մարդը որ իրաւունք չունի ՈՉ ըսելու, ստրուկ մըն է։

3.— Խաղաղութիւն եւ ազատութիւն անբաժանելի են։ Ամէն տեղ, ամէն վարչակարգի տակ, ժողովուրդին բացարձակ մեծամասնութիւնը կը սարսափի պատերազմէն եւ կը դատապարտէ զայն։ Պատերազմի վտանգը կը մեծնայ, անմիջապէս որ կառավարութիւն մը կը ջնջէ ներկայացուցչական հաստատութիւնները եւ կը զրկէ մեծամասնութիւնը, խաղաղութեան իր կամքը պարտադրելու միջոցներէն։

Խաղաղութիւնը կը պահպանուի՝ եթէ ամէն կառավարութիւն իր գործերը ենթարկէ ժողովրդական վերահսկողութեան. եթէ ամէն կառավարութիւն յանձն առնէ միջազգային իշխանութեան մը ենթարկել պատերազմի վտանգ պարունակող ամէն հակամարտութիւն. եթէ ամէն կառավարութիւն յանձնառու ըլլայ յարգելու միջազգային այդ իշխանութեան որոշումները։

4.— Ներկայ պատերազմի վտանգին պատասխանատուները այն կառավարութիւններն են, որոնք խաղաղութեան մասին խօսելով հանդերձ, կը մերժեն ընդունիլ ժողովրդական վերահսկողութիւնը եւ միջազգային իշխանութիւնը։

Պատմութիւնը ցոյց տուած է միշտ, թէ բոլոր կարգախօսները լաւ են, մէջն ըլլալով խաղաղութեան կարգախօսը, անոնց համար՝ որոնք պատերազմը պատրաստել կ'ուզեն։

«Խաղաղութեան համար» խաչակրութիւնները, որոնք որեւէ իրական գործով մը նպաստ մը չեն բերեր խաղաղութեան, կեղծ դրամներ են միայն։ Որքան ատեն որ նման միջոցներ կը գործածուին, մարդոց համար ոչ մարմնական ապահովութիւն գոյութիւն կ'ունենայ, ոչ ալ բարոյական առողջութիւն։

5.— Ազատութեան բնոյթին մէջն իսկ է կարծիքներու զանազանութիւնը յարգելը։

Սակայն, հանդուրժողութեան սկըզբունքը չ'ընդգրկեր սակէ հանդուրժողութիւն՝ անհանդուրժողութեա՛ն։

6.— Ոչ մէկ քաղաքական կամ տընտեսական տեսութիւն չի կրնար յաւակնիլ մինակը որոշելու ազատութեան իմաստը։ Ըստ անհատներու տրուած իրական ազատութեանց է, որ կը դատենք տեսութիւններն ու գաղափարաբանութիւնները։

Եւ նաեւ, ոչ մէկ ցեղ, ոչ մէկ ազգ, ոչ մէկ դասակարգ, ոչ մէկ կրօնք՝ իրաւունք ունի յաւակնելու միակ ներկայացուցիչը ըլլալու ազատութեան. ունի եւս չունի իրաւունք զայն մերժելու՝ ուրիշ խմբակցութեանց, կամ այլ հաւատամքներու, գերագոյն նպատակի մը անունով, ինչ ալ որ ըլլայ այդ նպատակը։

7.— Տագնապի ժամանակաշրջաններուն, որոշ սեղմումներ կը պարտադրըւին ազատութեան, լաւ կամ դէշ ըմբռնըւած ընդհանուր շահի մը անունով. մենք կը համարենք կենսական, որ նըման սեղմումներ սահմանափակուին պայծառօրէն սահմանուած կարգ մը մարդերու միայն. ըլլան ժամանակաւոր միջո-

ցառումներ, զոհողութիւն՝ որ համայնքը կը պարտադրէ ինքզինքին, եւ որոնք պէտք է ենթակայ ըլլան ազատ քննադատութեան եւ ժողովրդական հսկողութեան։ Այդ գնով միայն կարելի է խուսափիլ, ազատութեան այդ բացառիկ սեղմումներուն մնայուն բռնակալութեան վերածումէն։

8.— Ամբողջատիրական պետութեանց մէջ, ազատութեանց արգելքները չեն ներկայացուիր այլեւս որպէս ժողովուրդին պարտադրուած զոհողութիւն. ընդհակառակն, կը փառաբանուին որպէս «յառաջդիմութեան» յաղթանակ, որպէս «գագաթնակէտ նոր քաղաքակրթութեան մը»։

Իրաւական եւ իրական տեսակէտէն, ամբողջատիրական վարչաձեւերը կը նշանակեն մահը անհատի հիմնական իրաւունքներուն եւ մարդկութեան էական ձգտումներուն։

9.— Աշխարհի մէջ չի կրնար հաւասարակշռութիւն գոյութիւն ունենալ, որքան ատեն որ մարդկութիւնը բաժնըւած ըլլայ ազատութիւնը պահածներու եւ ազատութիւնը կորսնցուցածներու միջեւ։

Գոյութիւն ունեցող ազատութեանց պաշտպանութիւնը, կորսուած ազատութեանց վերագրաւումը, նոր ազատութեանց ճանաչումը միեւնոյն եւ միակ պայքարի մը վարձատրութիւններն են։

10.— Կը համարենք, որ ներկայիս, ամբողջատիրական վարչաձեւերու վըտանգը շատ աւելի մեծ է, քանի որ ճընշումի համար իրենց ունեցած միջոցները կը գլեն կ'անցնին անցեալի բռնակալութեանց տրամադրութեան տակ գտնուող բոլոր միջոցները։

Ամբողջատիրական պետութեան մը քաղաքացին պարտաւոր է, ոչ միայն խուսափիլ օրէնքի որեւէ խախտումէ, այլ նաեւ՝ յարմարցնելու իր բոլոր շարժումները, մտածումները, կանխագըծւած տիպարի մը։

«Բացասական բռնակալութեան» դասական ձեւը փոխարինուած է «դըրական բռնակալութեամբ» մը։ Քաղաքացին կը հալածուի եւ կը դատապարտուի տարտամ եւ անորոշ ամբաստանութիւններով, ինչպէս օրինակ՝ «ժողովուրդի թշնամի» ըլլալու, կամ «ընկերութեան համար վտանգաւոր տարր» ըլլալու յանցանքով։

11.— Կը համարենք, որ ամբողջատիրական պետութեանց տեսական ու գործնական ընթացքը, ամենամեծ վտանգներն են, որոնց ճակատած ըլլայ մարդկութիւնը իր պատմութեան մէջ։

12.— Անտարբերութիւնն ու չէզոքութիւնը նման պատնէշի մը առջեւ, կը կազմեն դաւաճանութիւն մը մարդկութեան հիմնական արժէքներուն դէմ եւ հրաժարո՛ւմ մը՝ ազա՛տ մտածողութենէն։ Ամբողջ սերունդներու համար մարդկութեան ճակատագիրը կրնայ կախում ունենալ այս մարտահրաւէրին տալիք մեր պատասխանէն։

13.— Ազատութեան պաշտպանութիւնը և ոգեղէն պաշտպանութիւնը կը պահանջեն մեզմէ նոր եւ շինարար լուծումներ մեր ժամանակի հարցերուն։

14.— Այս մանիֆեստը կ'ուղղենք անոնց, որոնք վճռած են վերականգնել, փրկել եւ տարածել ազատութիւնները, որոնք կը կազմեն արժէքը կեանքին։

Այս մանիֆեստը արդիւնքն էր իրո՛ք մարդկութեան շահը փնտռող գրագէտներու, մտաւորականներու, նոյնիսկ գիտնականներու հոգեկան տառապանքին, ի տես բառերու և իմաստներու աղաւաղումին, բռնատիրութեանց կողմէ, ի խնդիր այդ բռնատիրութեան յարատեւումին, ընդլայնումին, նորանոր ազգերու ու երկիրներու ստրկացումին։

Մանիֆեստը ստորագրողները կը պատկանէին մեծ մասով ձախակողմեան մտայնութեան, սակայն հիմնական էր իրենց համար «ազատութիւնը կարծիքներու», նոյնիսկ եւ մանաւանդ ազատութիւնը իրենց կարծիքէն հակառակ կարծիքներ ունենալու։ Ատոր համար ալ, անոնք կրցան քով քովի բերել հակադիր մտաւորականութիւն մը. կրցան շարժու-

մը տարածել, ամրապնդել, շարունակել մինչեւ այսօր հրատարակութիւնը իրենց զոյգ պարբերականներուն։

Անոնք կը կազմեն ներկայիս ուժեղ ընտանիք մը ազատ մտածողութեան տէր գրագէտներու, որոնք «չեն դաւեր իրենց Ճշմարտին» ու բարձր կը պահեն գրագէտին կոչումը։

Անհրաժեշտութիւն մըն է այսօր գրագէտներու նման համախմբութիւն մը, նման ընտանիքի մը կազմութիւնը։ Հին օրերու հեղինակները, բանաստեղծներն ու վիպասանները, այնքան հարցեր չունէին իրենց դիմաց, որքան այսօրուան գրագէտները ունին։ Այնքան վտանգ չէր սպառնար մարդկութեան գաղափարականութեան, դէպի ազատութիւնը ուղղող մտածողութեան, որքան ներկայիս։ Գրագէտը կաշկանդելու, մտաւորականը ըստրկացնելու մեթոտները այնքան կատարելագործուած չէին, որքան այսօր։ Կարելիութիւն չէ մնացած այսօր, ոչ ոքի համար, քաշուելու «փղոսկրեայ աշտարակի մը մէջ» եւ այնտեղի առանձնութեան ու լռութեան մէջ «ստեղծագործելու»։

Քսաներորդ դարու սկիզբէն իսկ խախտուած է մարդկութեան տնտեսական, ֆիզիքական, քաղաքական, մտային ու հոգեկան հաւասարակշռութիւնը. հինը փլած է, նորը եռացող կաթսայ մըն է դեռ՝ առանց որոշ պարունակութեան։

Մեծ ու փոքր ազգեր, ժողովուրդներ, վարդապետութիւններ, ուժեր, ըմբռնումներ, իրենց համեմը, միւռոնը, աղը, կենսահիւթը, կամ մաղձն ու թոյնը կը լեցնեն կաթսային մէջ ու կը խառնեն. կը բորբոքեն կրակը, մարդկութեան վաղուան ճաշը պատրաստելու յաւակնութեամբ։

Գրագէտին բաժինը անձկութիւնն է, տառապանքը, ցաւը, եւ երբեմն նաեւ յուսահատութիւնը։

Ոմանք անոնցմէ, պարտադրանքին տակ կեանքին, կամ իրենց ազատ կամքով, կամ կամքի թուլութեան իսկ պատճառով, ընտրած են դիւրին ճամբան, զոհած են իրենց քննադատող միտքը իրենց կուռքին ու շահաբեր ձեռնարկի վերածած են գրագէտ ըլլալը։

Ուրիշներ եկած են քով քովի եւ բարձրաձայն յայտարարած աշխարհին անկապտելի իրենց իրաւունքը՝ ըսելու «Ո՛չ», ամէն անգամ որ կեանքի արժէքը կազմող ազատութիւնները կը փորձուին վերցնել ընկերութեան կեանքէն, անհատին կեանքէն։

Հայ գրագէտը եւս ունի իր խնդիրները, իր հարցերը, իր ժողովուրդին առջեւ դրուած հարցերը, որոնք երբեմն առած են, կ'առնեն, կրնա՛ն առնել «լինել թէ չլինել»ու հանգամանք. ունի իր անհատական հարցերը, ունի նաեւ մարդկութիւնը հետաքրքրող հարցեր։

Իր գրականութիւնը մշակած ժամանակ, բառերն ու խօսքերը շարած ժամանակ, ան պարտաւոր է յիշել, անդրադառնալ՝ թէ ինք եւս մաս կը կազմէ մարդկութեան ճակատագրով ու ապագայով մտահոգ գրագէտներու փաղանգին եւ իր ալ ուսերուն բեռցուած է իր ժողովուրդին կողմէ, պարտականութիւնը դասալիք չըլլալու եւ ըսելու «Ո՛չ»ը, ամէն անգամ որ մտքի ու խղճի ազատութիւնները կը տրորուին ու մարդկութեան կեանքը դէպի բռնակալութիւն կ'առաջնորդուի։

Բ. ՓԱՓԱԶԵԱՆ

ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ՈՒ ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ԱՐԴԻ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Գ.

Հասանք մեր օրերուն, վերջին տասնամեակին, անուններու եւ երկերու խըճողումին. մարդերու՝ զորս աւելի լաւ կը հասկնանք ու պատրաստ ենք աւելի շուտ մոռնալու, ինչպէս ամբոխի մը դէմքերը, երբ սինեմայի պաստառէն կ'իջնեն ու մեզի հետ դուրս կը հոսին։ Ամերիկացի Սալինկըրի պատանիներուն բզկտուած ջիղերը, անգլիացի Սիլիթոյի բանուորներուն յամառութիւնն ու Պազ Խորխեի ոստիկանին ապրումները իրար հաղորդ վիճակներ են, գիրար կը լրացընեն, գրողին համար։ Նոր բանաձեւումով մը, արուեստին ինչպէս եւ կեանքին մէջ՝ արուեստական բան չկայ։ Իր ընթացքի կէս ճամբուն աւրուած վերելակին մէջ թխմուած, բանտարկուած մարդիկս՝ ստիպուած ենք գիրար ընդունիլ, նոյն վտանգին ենթակայ, նոյն թթուած անցեալին համը քոլորիս քիմքին։

Անմիջական գրականութեան մասին այս մատնանշումն է, որ կ'արժէ առաջին անգամ պարզել։ Վկայութեան գրականութիւն մըն է որ, լաւագոյն ձեւով, մեզ կրնայ նետել մեր դարու մեղապարտ բայց արթուն խղճին առջեւ։ Անշուշտ կայ եւ երեւակայութեան գրականութիւնն ալ, այն որ կ'ազատագրէ մեզ ղանդաւածներուն վարակումէն։ Ընտրութիւնը, մէկ կամ միւս ուղղութեան, մասամբ ճաշակագրի հարց է, սակայն գըրողը ընտրութիւն մը ընելու առակ միակ անձը չէ՞։ Պատասխանը ընթերցողին իրաւունքն է։

Հոս կը գոհանանք չեշտելով վկայութեան անժխտելի արժէքը, ու հարց կուտանք.– Ներկայ գրականութիւնը ո՞ր չափով մեր հաւաքական ճակատագրին ու մեղսակցութեան գիտակցութիւնը կը բերէ մեզի. ի՞նչ տեսակ մարդիկ են իմ ժամանակակիցներս, Զիքակոյի ու Լոնտոնի մարդը, առտուն ժամը 3ին ճմըռթկուած ու լքուած, նստած մայթին, ու կատուն՝ որուն իր ցաւերը կը պատմէ։ Վկայութեան այս հարցը անշուշտ գրական չափանիշէն աւելի բան մըն է, ինչպէս որ գրականութիւնը՝ ազգի մը, միջավայրի մը պատկանելէ աւելի, մարդկային կեանքին փաստն է։ Որոշ անկիւնէ մը դիտուած, ժամանակակից գրականութիւնը, բռունցքի ու զիտոի փիլմերը, ֆութպոլի խաղերը, քապարէի կպչուն աղմուկը, պատանեկան միութեան ժողովը՝ մարդոց մէկ ու նոյն ախորժակին կը տանին,– մարդկային եղբայրութեան, ա՛ռնուազն մօտիկութեան։

Անշուշտ կայ եւ չափանիշը, այսինքըն գրական հոսանքը։ Հոս է որ երկիրները կը զանազանուին, իրենց իւրայատուկ բարեխառնութեան ճամբով։ Այս տեսակէտէն, ամէնէն հետաքրքրականը Ամերիկան է։

Բարեբա՞խտաբար թէ դժբախտաբար, Ամերիկայի մէջ բնազանցական ու

զուտ ընկերային տագնապներ փոր չեն կլլեցներ։ Տինամիք, ջղագրգիռ ընկերութիւն մըն է, որ հազիւ ժամանակ կը գտնէ կեանքը ապրելու, ուր մնաց կեանքի մասին խորհրդածելու։ Պատերազմը սակայն, լուրջ տագնապ է, նիւթական ու բնազանցական իմաստով։ Ամերիկեան զգայնութիւնը (թող ներուի այս բառին գործածութիւնը Ամերիկայի կապակցութեամբ, նոյնիսկ եթէ յստակ իրականութեան մը չի համապատասխաներ։ Միտքը ու հասարակաց զգայնութիւն մը դժուար է հաստատել այդ երկրին մէջ, բայց այս պարագային այդ յարափոփոխ, չկազմուած վիճակն է որ կը յատկանշուի զգայնութիւն բառով) առաջին անգամ ըլլալով պատերազմի ապաքարոզականութեան մէջ էր որ կը տառապէր իր մէկ դար հնութիւն ունեցող դիւցազներգական անցեալին փառքը։ Հետաքրքրական պիտի ըլլար գիտնալ, թէ համամարդկային տագնապի մը մէջ նման ներխուժում մը ո՞ր չափով պիտի թափանցէր ամերիկեան գիտակցութենէն ներս։

Արդիւնքը, այդ մակարդակին վրայ, բացասական եղաւ։ Բայց հոս, տակաւին շատ ալ կարեւոր չէ։ Պատերազմը քանի մը մեծղի, հաւակու վէպեր տուաւ, որոնք ամերիկեան ըմբռնումով պէսթ-սէլըր հռչակուեցան։ Հոս կ'արժէ նշել, թէ ոչ Անգլիոյ եւ ոչ ալ Ֆրանսայի մէջ պատերազմը տիրական որեւէ երկ արտադրեց, այլ զարկաւ դէպի բնազանցական ու քաղաքական փոթորիկներու բարձրութեան։ Ճէյմզ Ճոյնզ (Հոռկէ մինչեւ Յաւիտենութիւն), Նորման Մէյլըր (Մերկերն ու Մեռեալները), Իրուին Շօ (Առիւծի Ձագերը), Իրա Վուլֆերթ (Սիրոյ Արարք մը), Ուիլըրտ Մոթլի (Ամբողջ Գիշեր Զուկ Որսացիներ), յիշելու համար մեծագոյնները, առաջին սերունդն են նոր կատարողութեան, որ կը հեւայ մարդկութեան մէջ։ Անգլիոյ մէջ, դասակարգային ու նաեւ ցեղային կարգապահութիւն, չըսելու համար ամօթխածութիւն, Ֆրանսայի մէջ իմացական հետաքրքրութիւններու գերիշխանութիւն՝ զսպեցին այդ ալիքը։ Ամերիկայի մէջ զսպումի տեղ պարտումը կը թուի ընտելացուցած ըլլալ նոր թափը։ Առաջին ազդակը ամերիկեան ընկերութեան գրական ճաշակն է։ Ամերիկացիք շատ կը կարդան, որեւէ բան կը կարդան ու արագ կը կարդան, պայմանաւ որ գրքին մը անցնի ջիղերէն ու միտքը չյոգնի (*)։ Միջակ մարդու միջակ ճաշակին գոհացում տուող քաղաքակրթութեան մը մէջ ի՞նչ կրնայ ըլլալ գրողին ճակատագիրը, մանաւանդ երբ կեանքի պայքարն ու օրընթաց թափը, մրցակցութիւնն ու նիւթական յաջողութիւնը՝ կը քամեն գրողին ուժերը։

Երկրորդ ազդակը առաջինին արգիւնքը կը թուի ըլլալ։ Վիպասաններուն յաջորդ գործերը որակով շատ ցած են առաջիններէն։ Ո՞ւր գնաց անոնց բողոքի, ցաւի ու հպարտութեան ճիչը, երբ չկրցան ստեղծել իրենց ժողովուրդին մէջ գիտակցական անդրադարձը համամարդկային տագնապներու։ Երիտասարդ, միջակ կրթութեան տէր մարդիկ են, որոնք բանուոր, թաքսիի շօֆէօր կամ ճաշարանի կառոմ եղած ըլլալու մէջ ոչ հպարտութեան եւ ոչ ալ նուաստացումի պատճառ կը տեսնեն։ Ատոր համար է, որ անոնց հատորները այնքան ուժ ու մարդկայնութիւն ունին։ Բնազգական կոչուելու չափ ինքնաբուխ պոռթկումը, նոր ու զօրաւոր զգայնութիւններու եւ փորձառութիւններու հեղեղը, կռուի սարսուռին տուած վայրենի հրճուանքը՝

(*) Գաղափար մը տալու համար Ամերիկայի գրական հրապարակի մասին, կը յիշենք քանի մը երեւոյթներ, քաղելով այս տարի Նիւ Եորք հրատարակուած գիրքէ մը - *Գիր ու Գրականութիւն Ամերիկայի մէջ*, հեղ. Ճ. Ֆերըր ու Ռ. Պ. Ցիվըրզ:- Այսօր 1 միլիոն մարդ միայն լուրջ գիրք կը կարդայ, թիւ մը որ չէ փոխուած 40 տարիէ ի վեր: Բայց օրական 300 գիրք կը տպուի ու տարեկան 260 միլիոն հատ գիրք կը ծախուի, առանց հաշուելու 32 միլիոն օրինակ *Լայֆ*, 27 միլիոն *Լուք* ու 35 միլիոն *Ռիտըրզ Տայճեսթ*—։ Այս հսկայական սպառումով, Ամերիկացին իր ժամանցի յատկացուած դրամին միայն հարիւրին տասը կը ծախսէ գիրքերու, գլխաւորաբար սեւը, ոսկին կամ ծիծաղը նիւթ ունեցող:

կը թուալին այդ վէպերուն էջերէն, խառնուած քիչ մը հոգեբանութեան, ու իրենց հոսանքին մէջ առած կը տանին նաեւ նորագոյն գրողները։ Ալ չկայ եւրոպական թուականներու Հէմինկուէյեան զուսպ, առնական ու առարկայական գրականութիւնը, որ այնքան մօտեցեր էր համամարդկային եղբայրութեան գաղափարին, չկայ նաեւ միւս լրջութիւնը, եւրոպականը։ Բայց կայ կեանքը, տաք, անմիջական ու անպաճոյճ, այնպէս ինչպէս միայն ամերիկացի մը զայն կրնայ զգալ։

Կեանքին հանդէպ, անոր բնազանցական թելադրանքներուն ու իմաստին հանդէպ այս անտարբերութիւնը, մարդուն առանձնութեան ու նաեւ մարդերու միասնականութեան փիլիսոփայական ըմբռնումին պակասը՝ հաւանաբար կու գան Ամերիկայի յատուկ պատմական անցեալի մը բացակայութենէն։ Կամ ալ՝ այն ահարկու տինամիզմէն, որ հաւաքական նօպայի մը պէս կը պրկէ անոնց կեանքը, բայց որ սակայն այնքան կանուխէն, կը սպառէ ամերիկացին ու, քառասունի գոներուն՝ զինք կը լքէ, մինակութեան մէջ կորսուած, որբացած ու մաշած իր առողջութեան վրայ դողդողացող ու տասը ընկերութիւններու ապահովագրուած, Համայնավարութեան խրտուիլակէն սարսափահար, համակրելի, սրտաճմլիկ ու աղմկոտ անհատ մը այլեւս, պարպուած իտէալէ եւ որ հիմա վիթամինի թիւպերուն, ու կեանքի մակարդակին կը կառչի, հանդստութիւնը շփոթելով երջանկութեան հետ ու խոշորութիւնը՝ մեծութեան հետ։ Այս տողերուն մէջ դատապարտութեան նուազագոյն միտում չկայ, վկայութեան մը մասին վկայութիւն մըն է, որ կը տրուի միայն։

Այս ամբողջին մէջ, կարեւորագոյն բառը մինակութիւնն է, մեծ քաղաքներու մեծ մինակութիւնը։ Ով որ չէ ապրած մեծ քաղաքի մը մէջ, չի կրնար հասկնալ թէ ինչպէս եւ ինչու՝ միլիոնաւոր ջիղերու թնճուկներ, իրենց բանակներուն մէջ ճչալով ու լալով, երկաթի ու քարի ժխորներու մէջէն ցերեկ գիշեր կը սողոսկին, զիրար կը փնտռեն ու, հազիւ մօտեցած, կը փախին ետ՝ բազմութիւններու պաշտպանութեան, ետ՝ մեղաւոր մոլութիւններու մտերմութեան, ետ՝ իրենց մինակութեան յաւերժական կէսօրին։ Մինակութեան այս ապրումը, եւրոպացիք ալ ունեցած են անշուշտ. սակայն հոն կրցած են իմաստասիրական հիւթ մը հանել անկէ, ինչպէս Քամիւի Օտարական վէպը կամ Սարթրի Նողկանք վէպը ու շատ մը թատերախաղերը կը փաստեն։ Արդի ժամանակներու այս «հիւանդութիւնը» (չակերտի մէջ կ՚առնենք որովհետեւ իրականութեան մէջ հիւանդութիւն մը չէ այլ կեանքի իրողութիւնն իսկ է, որուն նախկին անունը հոգի էր, հաւանաբար) դեռ չէ վարակած մեզ, Հայերս, որովհետեւ մենք այս աշխարհի մէջ չենք ապրիր։ Միայն Ն. Սարաֆեանի առաջին հատորներուն մէջ կը հանդիպինք այդ զգայնութեան աղօտ արձագանգին ու այդ ալ՝ իրր մանկութեան յաճախանք ու կարօտ։

Այս պայմաններուն մէջ, ամերիկեան նորագոյն գրականութիւնը ոճի, ներքին ուժի ու մտածումի հանդէպ չէր կրնար ըլլալ ու հաւանաբար պէտք ալ չունէր ըլլալու։ Նաեւ այն՝ որ իրր մարդկային ջիղերու պատմութեան մէկ գլուխը՝ անփոխարինելի հարստութիւն մըն է — սէրէ ու մտերմութենէ սոված, միջին տարեքի մարդոց մոլուցքի, վատասեռումի տօնավաճառ մը, սեռն ու ճաղատ բնազդները ցուցադրութեան հանուած հրճուանքով ու գաղտնի ամօթով, ուիսքին ու մարիժուանան, տանելով զանոնք խոստովանութեան, փրկութեան շրթունքին ծայրը՝ բայց չկարենալով հանիլ հոն, զոր խոստացեր էին իրենց երջանիկ ընկերութեան աստուածները։

Հալիւշամոլ, միասեռական, ոճրագործ, սանդուխներուն նստած լացող յոգնած սեւամորթներ, տունէն կամ բանտէն փախած պատանիներ, գինով մտաւորականներ ու պատրանաթափ

պոանիկներ, մաքսանենգներ ու ոստահակներ, եւ այն բոլորը զորս փարխեցի ու անյայտ ընկերութիւնը չի կրնար մարսել ու կը փսխէ ճամբու եզերքին, բոլոր անոնք որոնց կը պատմուի, տղայութեան՝ թէ կեանքը իմաստ ունի եւ վերջը սակայն անոնք կը գտնեն թէ...

Ահա կեանքով հիւանդ այս մարդկութիւնն է, որ կը խճողուի Թրումն Քափոթի, Քարսըն Մաք Քալըրզի, Սալինկըրի, Ճէյմզ Պալտուինի, Ֆիցրալըրէքի, Ճէք Քէրուաքի ու տասնեակներով այլ վիպասաններու գործերուն մէջ։ Այս վիպասանները, ըլլան անոնք մեծ քաղաքներու մեծ մոլութեանց ապետներ, իրենց ըմբոստացումի, ինքնատպութեան անզօրութեամբ լլկուած, ըլլան պիքնիքներ, փախած քաղաքներէն, ապաբարոյ ու անկաշկանդ բնազդացումի մերկ ապրումին բիւրեղացման մէջ փնտռելով իրենց ինքնութեան փառքն ու վստահութիւնը։ Բոլո՛րն ալ ընկերութեան մը լուսանցքային բազմութիւններէն կը վըկային։ Ու եթէ անոնց վէպերուն հերոսները տկարներ են, որոնք կը փորձեն ուժեղ երեւալ, ընկերութեան մը մէջ որ միայն ուժ, խմիչք ու մենակութիւն կը հայթայթէ, ապա ուրեմն վիպասանները տարբեր անձեր չեն իրենց հերոսներէն։ Այսինքն՝ առնուազն անկեղծ, արի մարդիկ են, եթէ նոյնիսկ անտաղանդ։ Ու նոյնիսկ եթէ Գիթնիքներու ըմբոստացումն ու հանրային կարծիքէ անկախ ըլլալու յաւակնութիւնը դերասանական կը թուին, ուրեմն աւելի եւս թանկագին է այդ վկայութիւնը։ Կը նշանակէ թէ արդի ընկերութեան մէջ, գրողը կա՛մ պիտի պայքարի, կամ ալ պիտի համակերպի։ Այլ խօսքով, գրականութիւնը է այն՝ զոր մարդիկ կը սպեղծեն ու ծիծաղելի է սպասել, որ ան կանխորոշ չափանիշի մը յարմարի։ Ով որ գրող է, ան լա՛ւ կը հասկնայ թէ ինչու գրական քննադատութիւնը արուեստին հետ այնքան աղերս ունի որքան գրաշարութիւնը։ Քննադատը կը հասնի շատ շատ անձին, գրողի ընկերային տարազին – ինչ որ բոլորովին տարբեր խնդիր է։ Տարբեր խնդիր է՝ մեզի Հայերուս համար։ Սակայն Ամերիկայի մէ՞ջ – գրողին շուրջը սլքտացող, վազվզող ու դաւադրող բազմութիւն մը կայ, որուն համար գրողին գերասանական դերքն է որ կարեւոր է, որուն նպատակը ոչ գրողն է, ոչ ալ գրականութիւնը, այլ, շատ բնականօրէն, իր շարաթականը։ Անուն մը ըլլալու համար՝ գրողը հրատարակիչ մը պիտի գտնէ, որ կարենայ եղածին չափ քէշ գըրական ըմբռնում ունենայ, որպէսզի կարենայ ձեռագիրը անաղարտ պահել։ Սակայն հրատարակչին հասնելէ առաջ, պէտք է գրական գործակալ մը գտնել, կամ հրատարակչին ծանօթ մօրաքոյր մը, բարեկամ մը – յանուն միջամտութեան։ Ձեռագիրը ընդունուա՞ծ է – գըրողը կրնայ մինչեւ հազար տոլար կանխիկ առնել...ու գրելիք գիրքերը արդէն ծախել։ Ու եթէ անուն մը դարձաւ, շնորհիւ անհնախատեսելի պատճառներու, որոնք կը փչեն հանրային ճաշակին վրայ, շնորհիւ բացառաբար գնահատական քըննադատութեան մը (վերջերս կատարուած ուսումնասիրութենէ մը յայտնի եղած է որ ամերիկեան մամուլին մէջ երեւցած գրախօսականներուն հարիւրին միայն հինգը աննպաստ կարծիք կը բանաձեւեն..) գրողը ստիպուած է ինքզինք շրջապատել քանի մը անխուսափելի արարածներով – փաբլիք ռիլէյշընզ մարդը, որուն գործն է գրողի մասին հետաքրքրութիւնը արթուն պահել հանրութեան մէջ, երեւակայելի ու աներեւակայելի բոլոր միջոցներով (սուտ լուրեր, իրական ու անիրական առասպելներ, սիրային արկածներ և մանկութեան պատկերներ), յետոյ կայ հաստատել թէլէվիզիոնի ընկերութեանց հետ, անոնց գրութիւններ հասցնելու համար, մուտք գործել ոյնէմայի հեքիաթային աշխարհէն ներս, քօք-թէյլներու ներկայ ըլլալ եւայլն։ Այսինքն ամէն բան՝ բացի մտաւորական կեանքէ։

Ամերիկացի նշանաւոր հրատարակիչ մը, քննելէ վերջ 200 գրողներու կեանքն

ու գործը, կ'եզրակացնէ թէ՝ «յաջող գրողը այն անձն է, որ հետեւեալ երկու հիմնական յատկանիշները ունի.

ա) արտակարգ քանակութեամբ մը զուտ կենդանական էնէրժի,

բ) արտակարգօրէն կուռ ու տարածուն ես մը»։

Կը նշմարուի անշուշտ որ ոչ տաղանդի, ոչ ալ իմացական պատրաստութեան հարց կայ այս հաստատումին մէջ։ Կենսունակութիւն, յամառութիւն, ինքնավստահութիւն — այս արժանիքներով զինուած գրող մը կրնայ ճեղքել ճամբան դէպի համբաւ ու տոկալ խարազանին։ Այս արժէքները ի զօրու են այսօր, շատ շատ տա՛սը տարի ալ։ Անկէ ետք, կրնան փոխուիլ, իրենց հետ փոխել եւ գրողը։ Ամերիկեան ընկերութեան այս հեղուկ, փափոխուն նկարագիրը, զարգացումի արդի թափը ու մանաւանդ ամերիկացի ժողովուրդին բաց, անկաշկանդ միտքն ու զգայուն խառնուածքը՝ օր մը կրնան տանիլ զինք դէպի համամարդկային ու գերազանց արժէքներու փնտռտուքին, գրականութեան ճամբով։ Մինչ այդ, ամերիկեան արդի գրականութիւնը, մէջն առնելով Ֆոլքները ու Թատերագիր Թէնէսի Ուիլիըմզ՝ արդի ընկերային կարգերու մէջ չպարտկուող տարերային ուժերու, անսանձ բնազդներու մէջ արմատ նետած միակ գրականութիւնն է։ Լուսնին անտեսանելի կողմին չափ մութ ու խորհրդաւոր այն տինամիզմը, որ կը զսպանակէ ամերիկեան երիտասարդութիւնը, կամ աւելի ճիշդ՝ երիտասարդ ժողովուրդը, նետելով զայն իր ահաւոր հակասութիւններուն, սանձակոտոր պարերուն, արդիւնաբերական ճիգին, մրցանիչներու ու հերոսապաշտութիւններու անբացատրելի մոլուցքի ոլորապտոյտին մէջ, իր մէկ ուրիշ պոռթկումով՝ գրականութեան մէ՛ջ է որ կ'արտայայտուի։ Մեծ ժողովուրդի մը գրականութիւնը, որ կրնայ մեծ չըլլալ՝ բայց որ վաւերական ապրումի մը վաւերական պատճէնն է։

Վ. Օ.

(3)

ՎԱՀԷ ՕՇԱԿԱՆ· «Մեծ հօրդ գերեզմանին վրայ *պոքեր* պիտի խաղաս, եթէ գրող ես»:

(«ԲԱԳԻՆ» ամսագիր, թիւ 2, 1962)

Գործ՝ ՌԱՖՖԻԻ

ՏՕՔԹ. ԵՐ. ՆԱԹԱՆԱՍԵԱՆ

ՄԱՐՔՍԻՍՏ ԻՄԱՑԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Իմացաբանութիւնը իմաստասիրութեան այն ճիւղն է, որ հետազօտում է իմացումի ծագումը, կազմութիւնը եւ ստուգութիւնը։ Իմացաբանութիւնն է, որ կը փորձի ճշդել իմացումի բնոյթը, նրա հնարաւորութիւնը, առարկայական արժէքը եւ իրականութեան ու իմացումի յարաբերութիւնը։

Քարլ Մարքս իր ամբողջական էութեամբ յեղափոխական էր։ Նա հարկ չտեսաւ պրպտելու իմացումի խնդիրը և խորանալու իմաստասիրական հարցերի մէջ։ Ք. Մարքսի համոզումով, բոլոր ժամանակների փիլիսոփաների նպատակը եղել է մեկնաբանել աշխարհը, իր էութիւնով եւ ձեւերով։ Նրանց միակ ձըգտումը եղել է լոկ ԳԻՏՆԱԼ։ Սակայն գիտնալու նպատակը ինքնին ապարդիւն ժամավաճառութիւն է։ «Մենք աշխատում ենք գիտնալ, գործելու համար, աշխարհը վերափոխելու նպատակով»։ Եւ մշտապէս ժխտելու համար գաղափարապաշտութիւնը, որը նա համարում էր գրամատիրութեան գաղափարաբանութիւն, նրան հակադրեց նիւթապաշտութիւնը, որի վրայ հիմնեց իր ուրոյն պատմափիլիսոփայութիւնը։ Նա էր, որ բանաձեւեց, թէ «գիտակցութիւնը չէ, որ կ'որոշէ կեցութիւնը, այլ կեցութիւնն է, որ կ'որոշէ գիտակցութիւնը»։ Այսինքն նիւթից են բխում մտքի եւ հոգու բոլոր նուաճումները։ Նիւթականը առաջնեկ է եւ հոգեկանը նրա վերնաշէնքն է։

Վ. Լենինն էր, որ ջանաց հիմնաւորել մարքսիստ իմացաբանութիւնը, որ այժմ ծառայում է մարքսիստ իմաստասիրութեան իբրեւ գլխաւոր ուղեցոյց։ Լենինը ամբողջութեամբ իւրացրեց Էնգելսի հիմնաւորումը, իր երկու իմաստասիրական երկերում, մին «Մարքսիզմը եւ էմպիրիոկրիտիցիզմը», իսկ միւսը՝ «Փիլիսոփայական Տետրակներ» գիրքերում։

Լենինը յայտարարում է, թէ զգայութիւնը գրգիռի փոխակերպումն է գիտակցութեան փաստի։ Աւելի պարզացընելով այս առոյթը, Լենինը զատորոշում է արտաքին աշխարհի իրը նրա արձակած գրգիռից։ Իրը նիւթն է, գրգիռը էներգիա, որ ներգործելով ուղեղի վրայ, փոխակերպւում է գիտակցութեան, մըտային-հոգեկանի։

Վերլուծենք այս հաստատումը տըրամաբանութեան նպաստով։

Բնագիտութիւնը հաստատել է, որ արտաքին աշխարհում գոյութիւն չունեն համ, հոտ, գոյն եւ ոչ էլ ձայն։ Գոյն

գաղափարի տակ, մենք հասկանում ենք եթերի էլեկտրամագնիսական ծածանումներ, լայնքով եւ յաճախումներով իրարից տարբեր լոյսի ալիքներ: Գոյնի զգայութիւն առաջ բերող գրգիռը լոյսն է, աւելի ճիշդ՝ իրա թրթռացումը: Լոյսի վէտվիտումը մինչեւ մեր տեսանելիքին հասնելը, զուտ նիւթական մի իրադարձութիւն է: Գրգիռի՝ զգայարանից մինչեւ ուղեղ փոխանցումը, նմանապէս նիւթական իրադարձութիւն է, որովհետեւ նեարդների ուղիով թաւալող հոսանքը, որ ծանօթ է բնախօսներին, իբրեւ կենսաէլեկտրաքիմիական եղելութիւն, նոյնպէս նիւթական, ֆիզիկ իրադարձութիւն է: Իսկ գրգիռի ներգործութիւնով առաջացածը ուղեղում, ի՞նչպիսի իրադարձութիւն է, որ զգայութիւն է գոյացնում եւ զգայութիւնն էլ «գիտակցութեան փաստի» է փոխակերպւում: Գրգիռը իբրեւ էներգիա, նիւթական ձեւ, գիտակցական էներգիայի չի կարող փոխակերպուել, ինչպէս շարժումը լոյսի, ուժի, էլեկտրականութեան: Էներգիայի արտայայտութիւնները պայմանաւորուած են տարածական ընթացակերպով, մինչ գիտակցութիւնը, հոգեկանը՝ ոչ մի առնչութիւն ունի տարածութեան հետ, այլ հասկանալի է միայն ժամանակի ձեւով: Էներգիայի փոխակերպութեան օրէնքի համաձայն, շարժումը կը վերածուի էլեկտրականութեան եւ փոխադարձաբար էլեկտրականութիւնն էլ՝ շարժումի: Եթէ գիտակցութիւնը փոխակերպուել է ֆիզիկ էներգիայից, ապա ուրեմն մակաբերելի է, թէ գիտակցութիւնը եւս կարելի է փոխակերպել էներգիայի: Մի ենթադրութիւն, որ անհեթեթութիւն է:

Նիւթապաշտական դիալեկտիկի համար, սա մի առեղծուած է, որի քովից նա անցնում է չլման մունջի նման: Կան մի քանի մարքսիստներ, որոնք ջանացել են թնճուկը քակել, բայց փոխանակ խնդիրը աւելի յստակացնելու , մխրճուել են մանուածապատ բաւիղի մէջ:

Լենինի փայլուն եւ հաւատարիմ աշակերտներից մին, մեծանուն տեսաբան Վ. Պոզներ զաւանում է, որ զգայելու ատակութիւնը բարձրագոյն գործանաւոր նիւթի յատկութիւն է, սակայն անգործան նիւթը եւս ունի իր ներքին վիճակները» (Դիալեկտիկ Մատեր., էջ 46): Պլեխանովն էլ նոյն միտքը յայտնած է, աւելով թէ նիւթը շնչաւոր էութիւն է: Վ. Պոզներ բուռն յարձակում է գործում Ն. Պլեխանովի վրայ, նրան ոգեպաշտ յորջորջելով, իսկ իր յորդաբուխ հիացումն է յայտնում նա իր ուսուցիչին, Լենինին, որ պնդում է, թէ մինչեւ իսկ անգործան նիւթը ունի իր ներքին վիճակները՝ համանման զգայութեան: Ուրեմն ըստ բոլոր տեսակի մարքսիստների, արտաքին աշխարհի բոլոր իրերն ու առարկաները, հող, քար կամ փայտ՝ օժտուած են զգայելու կարողութիւնով, թէկուզ ամենադոյզն չափով:

Մի այլ մարքսիստ փիլիսոփայ, Բ. Բըխովսկի, հեղինակը «Մի Ուրուագիծ Դիալեկտիկ փիլիսոփայութեան» հանրածանօթ հատորին, նմանապէս ընդունում է, որ գիտակցութիւնը «նիւթի ներքին վիճակն է»: Եւ անմիջապէս հարց է տալիս — Նիւթի եւ գիտակցութեան միջեւ գոյութիւն ունեցող յարաբերութիւնը ի՞նչ բնոյթ է կրում: Կարելի՞ է ասել, թէ գիտակցութիւնը որոշադրւում է նիւթական պրոցեսներով, և թէ նիւթը ներգործելով գիտակցութեան վրայ, նրանում փոփոխութիւններ է առաջացընում»: Եւ սակայն յարում է բառացի — «Միայն նիւթական փոփոխութիւնն է, որ նիւթական փոփոխութիւններ կարող է առաջ բերել»: (Տե՛ս էջ 83–84): Ուրեմն գիտակցութիւնը չի կարող նիւթական յեղումներ պատճառել: Սա մի ուրիշ անհեթեթութիւն է: Իր միտքերի ակնբախ հակասութիւնը աւելի ցցուն դարձնելով, աւելացնում է, որ «նիւթը եւ գիտակցութիւնը այլածին իրականութիւններ չեն»:

Թողնելով մէկ կողմ մարքսիստների իրերամերժ հակասութիւնները, որոնք բոլորն էլ միաձայնաբար հաստատում

են, որ թէ՛ անգործան և թէ՛ գործանաւոր նիւթը զգայելու կարողութիւն ունին, մի ստեղծարար զօրութիւն՝ նիւթեղէնը հոգեկանի փոխակերպելու։

Արդ հարց է ծագում։ Տիեզերական ստեղծարար սկզբունքը, որ կարողութիւն ունի հոգեկան վիճակներ գոյացընելու, բայց անկարող է այդ հոգեկանը նիւթականի դարձնելու, ի՞նչ հիմունքով մարքսիզմը այդ ստեղծարար սկզբունքը կոչում է նիւթ։

Այժմ քննենք մարքսիզմի զուտ իմացաբանական տեսութիւնը։

Մարքսիստ իմացաբանութեան հիմնադիրը ոչ թէ Մարքսն է, այլ Ֆ. Էնգելսը։

Էնգելսի տեսութեամբ, զգայութիւնը արտաքին աշխարհի պատկերն է, այսինքն պատճէնն է, հայելիական արտացոլումն է (Abbild, Spiegelbild)։ Ո՞րն է փաստը այս յայտարարութիւնը հաստատող։ Լենինը մէջբերելով Էնգելսի հաստատումը, ասում է, «որովհետեւ զգայութիւնը համաձայնում եւ համապատասխանում է մեզնից դուրս գտնուող իրականութեան»։ Սա գոհացուցիչ չի կարող համարուել, որովհետեւ կրկնաբանութիւն է, tautology։

Ն. Պլեխանովը, որ միակ հին մարքսիստն է՝ իմաստասիրական խոր մշակոյթի տէր մտածող, բացարձակապէս մերժում է այս։ Զգայութիւնները նա նկատում է մի տեսակ «սեպագիր», նշանակ, սիմվոլ արտաքին իրերի։ Թէ Էնգելսը եւ թէ մանաւանդ Լենինը բուռն ոճով մերժում են սիմվոլ, սեպագիր լինելու վարկածը եւ պնդում են զգայութեան արտաքին իրի պատճէնը, պատկերը, արտացոլումը լինելը։ (Լենին, Մատերիալիզմ եւ էմպիր. էջ 195)։

Արտաքին աշխարհում գոյն գոյութիւն չունի, այլ միայն եթերի թրթըռացում։ Մի պահ եթէ ընդունենք, որ զգայութիւնը պատճէն է, ապա ուրեմն սպասելի է, որ զգայութիւնը լինի ոչ թէ գոյն՝ բոլորովին անգոյ մի բան, այլ թրթռացում։

Լենինը ասում է, թէ զգայութիւնը գիտակցութեան ամենատարրական ձեւն է։ Եթէ գիտակցութիւնը անմիջօրէն որսում, ընկալում է արտաքին աշխարհի իրերը, ապա պատճէնաւորումի, արտացոլումի հարկ չկայ։ Իսկ եթէ արտաքին աշխարհի իրը գիտակցութիւնից դուրս է, ապա ուրեմն նրա պատճէնաւորումը անկարելի է։ Կարելի՞ է, որ լուսանկարչական գործիքը նկարահանի մի բան, որ գործիքի տեսադաշտից դուրս է գտնըւում։ Ի հարկէ, ո՛չ։

Հարց է նաեւ, թէ ի՞նչն է, որ տեսնում ենք, գի՞րքը թէ գրքի պատճէնը, արտացոլումը։ Ի դէպ, արտացոլումի վարկածն էլ յաջող մտայղացք չէ։ Արտացոլումը ճիշդ իսկականը չի կարող լինել արտաքին իրին, որովհետեւ հայելին մարդու աջ կողմը միշտ ձախ է արտացոլում։

Լենինը պնդում է, թէ զգայութիւնը ենթակայական արտացոլումն է առարկայական իրականութեան, իրերի եւ երեւոյթների։ Ի՞նչպէս կարելի է ստուգել եւ փաստել այդ։ Այդ գործողութիւնը կատարելու համար, մենք միաժամանակ պէտք է դիտարկենք բնատիպը (original) եւ նրա պատճէնը, եւ ուղղակի բաղդատենք այս երկուքը, երեւան հանելու եւ ճշդելու երկուքի նմանութեան յատկանիշները, ինչպէս բաղդատում ենք նկարը կամ արձանը՝ իրեն ներկայացնող մարդու հետ։

Յետոյ, անհեթեթութիւն չէ՞ պնդել, թէ մէկի հոգեկան ապրումը, յոյզերն ու փափաքները, պատճէնաւորւում են մի ուրիշի կողմից։ Ի՞նչ կը լինէր մարդկային ճակատագիրը, եթէ նա իսկապէս ապրէր ուրիշի տառապանքը, նոյնութեամբ զգար ուրիշի մարմնական ցաւը, իր խորութիւնով եւ սաստկութիւնով։

Ըստ Լենինի իմացաբանական ըմբռնումին, մարդկային իմացումը բաղկացած է զգայութիւններից, իսկ զգայութիւնները մեզ գաղափար են տալիս իրերի յատկութիւնների մասին։ Եւ ա-

աւելացնում է— Մարդը զգայարանների միջոցով արտացոլում է ոչ միայն իրերի առանձին յատկութիւնները, այլեւ իրերը իրենց յատկութիւնների միասնութիւնով։ Ինչպէս իրերի յարաբերութիւնը եւ նրանց պատճառական առնչութիւնն ու կերպաւորումը, նոյնպէս յատկութիւնների միասնութիւնը զգայութիւն չէ։ Ոչ բանաւոր է եւ ոչ էլ տրամաբանական՝ ասել, թէ քանի որ ոսկեդրամի դեղնութիւնը տեսանելիքով ենք զգայում, կարծրութիւնը՝ շօշափելիքով եւ պաղութիւնը՝ մորթով եւ երեք յատկութիւնները զգայութիւններ են, հետեւաբար այս երեք յատկութիւնների միասնութիւնը մի չորրորդ զգայութիւն է։ Այս վերջինը ոչ թէ զգայութիւն է, այլ մտային ինքնուրոյն մի գործողութիւն՝ որ կոչւում է ընկալում (perception)։

Ուսկի՞ց է ծագում մարքսիստ իմացաբանութեան սխալանքը։

Հիմնական սխալը կայանում է նրա մէջ, որ Լենինը բաւարար չափով ուսումնասիրած չէ հոգեբանութիւնը եւ անտեսել է գիտակցութեան բաղկացուցիչ տարրերի յարաբերութիւններն ու փոխազդեցութիւնները։ Լենինն ասում է, թէ «զգայութիւն, մտածում, գիտակցութիւն՝ բարձրագոյն արդիւնքն են մի որոշ կերպով կազմակերպուած նիւթի. այս է նիւթապաշտութեան ուսմունքը ընդհանրապէս եւ Մարքս–Էնգելսի դաւանանքը մասնաւորապէս»։ (Տե՛ս Մատեր. եւ էմպիր. էջ 34)։ Այս մէջբերումը բացայայտում է Լենինի անտեղեակութիւնը հոգեբանական հարցերին, որի հետեւանքով շփոթ գոյացած է նրա մտածողութեան մէջ։

Զգայութիւն, մտածում, գիտակցութիւն՝ տարբեր են թէ իրենց իմաստով, թէ բովանդակութեամբ եւ թէ կազմաւորման ու արտայայտութեան ընթացակերպով։

Առնենք ձայնի զգայութիւնը, իբրեւ մտքի մօտիկ օրինակ։ Առօրեայ կեանքում, մենք տեւաբար զգայում ենք բազմահազար ձայներ։ Զգայում ենք ոչ միայն արթուն վիճակում, այլեւ քունի միջոցին։ Մեզ համար այդ ձայները մընում են իբրեւ «սառած» զգայութիւններ։ Նրանք չեն զարգանում, որովհետեւ մենք «անտարբեր» ենք նրանց հանդէպ, մեր ուշադրութիւնը չենք սեւեռում նրանց վրայ։ Ձայնը ինքնիրանով գոյութիւն ունի, իբրեւ հում նիւթ, քանի դեռ մենք նրանով չահագրգռուած չենք։ Շահագրգռուել նշանակում է լինելութեան ենթարկել ձայնի զգայութիւնը։ Այդ գործողութեան նախաձեռնարկը միտքն է, որ ընկալումով գիտակ է դառնում ձայնին։ Ակնառու մի հանգամանք է այն իրողութիւնը, որ ձայնը ընկալելով, ձայնը ոչ մի փոփոխութեան չի ենթարկւում, նա մնում է այն՝ ինչ որ էր ընկալումից առաջ։ Փոփոխութիւն կատարւում է մեր մէջ, մարդու մտքի մէջ, ձայնը ներմուծելով գիտակցութեան բնագաւառը։ Ձայնին գիտակ լինել դեռ չի նշանակում ճանաչել այդ, իմացումի հասնել։ Այդ կը կատարուի ներքին հոլովոյթով, իրադարձութիւններով, ուր զգացումն ու կամքութիւնը անխուսափելի կերպով իրենց մասնակցութիւնը ունեն։

Ընկալումը գլխաւորաբար կատարւում է դատողութեան նպաստով։ Զգայութիւնը իր առանձին վիճակում, առանց մտային միջամտութեան, դառնում է անտարբեր գոյութիւն։ Օրինակի համար. երբ գիտակ ենք լինում կարմիր գոյնի, ճարճատման ձայնի եւ ջերմութեան զգայութիւններին, մեր միտքը դատողութեան ուղիով որոնում է ձայնի ուղղութիւնը, ճարճատումը պայմանաւորող պատճառը, համեմատում է ըզգայուած ջերմութեան սաստկութիւնը եւայլն, եւ եզրակացնում է, որ կրակ կայ։ Ոչ միայն այդ, այլեւ այդ կրակի բոլոր հանգամանքները եւ այդ առիթով իր ապրումները, յոյզերն ու գործելու, մի բան անելու ձգտումը կեանքի կոչւում են։

Զգայութիւնը յայտնապէս մարդու

մտային վիճակից տարբեր մի բան է։ Կրակը զգայութիւնների չի վերածւում։ Կրակի մտապատկերը ինձ չի ջերմացընում, երբ ցրտից դողում եմ։ Համադամի մտապատկերը ինձ չի կերակրում, համն ու հոտը չեմ զգում, երբ անօթի եւ քաղցած եմ։ Ակներեւ է, որ թէպէտ միտքը որոշ յարաբերութիւն ունի իրերի հետ, սակայն մտքի յարաբերութիւնը տարբեր է ընկալուած իրի եւ պատկերացուած իրի հետ։

Մարքսիստ իմացաբանութիւնը նոյնացնում է մտային եւ գիտակցական վիճակները, որոշ չի զանազանում գիտակցական, անգիտակցական եւ ենթագիտակցական աշխարհները եւ այդ պատճառով իսկ նկատելի է չփոթը, հասկացողութիւնների տարտամութիւնը եւ գաղափարների հակասութիւնը, իմացաբանական հարցի պարզաբանութեան շուրջ։

Նիւթապաշտական դիալեկտիկը յաւակնում է վերանցած լինելու մեքենական կրաւորական տեսութիւնը։ Մինչդեռ Լենինը իր մեկնաբանութիւններով յենւում է մեքենական տեսութեան։ Նա պաշտպանում է այն տեսակէտը, թէ ըզգայութիւնը եւ մտային վիճակները արդիւնքն են շարժումի մեքենական ընթացակերպին, որ թաւալում է զգայարաններում եւ մարդկային ուղեղում, Լենինը զգում է իր անպաշտպանելիութիւնը եւ ձերբազատուելու համար մեղադրանքից, ընկնում է հակառակ ծայրայեղութեան, յայտարարելով, որ «զգայութիւնը շարժուող նիւթի յատկութիւններից մէկն է»։ Եգորչին, Լենինի ուղղափառ հետեւորդներից մին, հաստատում է, թէ «Նիւթը օժտուած է ստեղծարար մի կարողութիւնով։ Նա իր յատկութիւնները չի ստանում հոգիից (spirit), ընդհակառակն զօրութիւնն ունի ստեղծելու դրանք, մինչեւ իսկ հոգին»։

Նիւթական ընթացակերպով, իրերի արտացոլումով, ըստ Լենինի, այդ նիւթական ընթացակերպի մասին գիտութիւն ենք ձեռք բերում։ Մարքսիստ վարդապետութիւնն էլ այդ կերպով ձեռք բերուած է։ Սա մեքենական բացատրութիւն է, որ դիալեկտիկով անպաշտպանելի է։ Սխալը նրանումն է, որ Լենինը նկատի չի ունենում ,որ մարդու հոգեկան կեանքի գլխաւոր ատանցքը զգայական եւ կամքական պրոցեսներն են, որոնք պատճէններ եւ արտացոլումներ չեն կարող լինել։

Մարքսիստ այն կարեւոր տեսութիւնը, թէ միտքը ազդում է նիւթական պրոցեսների վրայ եւ վերափոխում է աշխարհն ու ընկերութիւնը, անցեալից բոլորովին տարբեր մի նոր ընկերութիւն եւ մարդ է ստեղծում, անհերքելի ապացոյց է, որ մարքսիզմը նիւթապաշտութիւն չէ։ Եւ այն հաստատումը թէ զգայութիւնը նիւթի ներակայ (immanent) յատկութիւնն է, մարքսիզմը կ'առաջնորդէ դէպի զգայապաշտութիւն։

Հետագայ մեր բացատրութիւններով բացորոշ պիտի դառնայ, որ մարքսիզմը հետեւողականութիւնից զուրկ, մտածողական սիստեմ չունեցող, բըռնազբօսիկ մի ուսմունք է, որ պարտիական որոշումների եւ հրամանագրերի ներգործութեամբ, դառել է քարացած մի դոգմա։

Սրա պատճառը այն մտասեւեռումն ու մտատանջութիւնն է, որ տիրում է մարքսիստների մէջ, ամէն գնով տապալել գաղափարապաշտութիւնը, որ համարւում է դրամատիրական դասակարգի գաղափարաբանութիւնը։ Դա ցցուն կերպով բացայայտւում է Լենինի բանավէճերում, ուր նա լուտանքներով պատասխանում է իր հակառակորդներին, գաղափարապաշտութիւնը նկատելով մահացու մեղք։

ԵՐ. ԽԱԹԱՆԱՍԵԱՆ

(3)

ԿՈՐԻՒՆ ՄԿՐՏԻՉԵԱՆ

ՔՆԱՐԵՐԳԱԿԱՆ ՔԵՐԹՈՒԱԾՆԵՐ

Գրեց՝ Մ. ՊԱՐՍԱՄԵԱՆ

Կորիւն Մկրտչեանի մահէն երեք ամիս առաջ 3 Յուլիս 1892-ին գրուած փոքրիկ քերթուած մը ունինք, որուն վերջաւորութիւնը, երեք տող, չա՛տ յատկանշական է եւ ցոյց կու տայ քերթողին յուսահատ տրամադրութիւնը, որ սիրոյ նուիրուած բոլոր քերթուածներուն դրոշմը կը կազմէ ընդհանրապէս: Փոխանակ այդ երեք տողին, մենք մէջ պիտի բերենք ամբողջութիւնը, վերնագիրը՝ Եռատող մը—

«Եւ յուսահատ սիրտն ալեկոծ, երերուն,
Այս աշխարհի սուր նետերէն վիրաւոր
Կ'երթար տխուր՝ թողած կենաց իր գարուն:
Աչքերը լիք արտասուքով, ինքն անյոյս,
Վեր կը նայէր, արեւն անշող իր աչքին,
Մութ ամէն բան, եւ ամէն ինչ մաղձայոյզ:
Եւ կ'երգէր նա, կ'երգէր տխուր, բայց անգին,
Արշալոյսի շողեր ցօղի փոխանակ
Ծաղկանց կու տար աղի ցօղեր իւր աչքին:
– «Մայր իմ ինչո՞ւ այսքան թշուառ ծընար զիս.
Հողմիկ, ինչո՞ւ այդպէս արագ մղես զիս,
Շիրիմ, ինչո՞ւ այդքան շուտով ծածկես զիս»:

Մահուան նախազգացումը ունեցող քերթողը, իր մօրը կ'ուղղէ ամէնէն առաջ իր ինչուն, որ զինքը թշուառ ծնած է: Երկրորդ հարցումը հողմին է, որ զինքը առաջ կը մղէ, դէպի Գերեզման, դէպի անյայտ հեռաւորը: Եւ բնականաբար վերջին հարցումը շիրիմին ուղղուած է, որ զինքը ա՛յնքան շուտով, կը ծածկէ:

Ծանօթ ենք արդէն ուրիշ մէկ քերթուածին ալ, երբ «Մերձ ի մահ» խորագրով երկու քառեակով կ'ողբայ իր վիճակը, տեսակ մը տխուր համակերպութեամբ: Այս երկու քառեակները, իրենց հոգեցունց շեշտով, Սանասարեանի նախկին սաներուն կողմէ յաճախ կրկնըւած ու արտասանուած են, այն սաներուն կողմէ մասնաւորաբար, որոնք զինքը ճանչցած, իրմէ դասեր առած, եւ յանկարծ, աշակերտի իրենց աչքերուն առջեւ, համակ կեանք ու արեւ շնչող երիտասարդի մը մահանալը կը տեսնէին: Ահաւասիկ այդ քառեակները—

«Աշնան չորցած տերեւի պէս
Հովիկ զայն ալ պոկեց, տարաւ...
Դեռ չբացուած վարդը կոկոն
Վաղաժամուն թառամեցաւ...:
Խոր գերեզման մը փորեցին,
Լացող չեղաւ անոր վրան,

Ծնօթ.– Մ. Պարսամեանի Նախորդ Թիւի յօդուածին մէջ սպրդած են տպագրական երկու կարեւոր սխալներ, զորս պէտք է ճշդել հետեւեալ ձեւով.– Էջ 46, Ա. Սիւնակ վարէն վեր 4րդ տողին մէջ *Վերցամսեայ* պիտի ըլլայ *վերցամեայ*:
Էջ 47 Բ. սիւնակ, վարէն վեր 4րդ տող, 1913-ին Համաստեղ Մարսէյ այցելեց, պիտի ըլլայ 1931-ին:

Սիրոյ համար ծըննած հոգին.
Անսէր իջաւ ի գերեզմանն...»:

Բայց մեր տրամադրութեան տակ քերթուածներ ունինք, որոնք կասկած չեն ձգեր, որ վաղամեռիկ բանաստեղծն ալ ունեցած է իր սէրը, մխացող սէրը, առանց սեւէ մէկուն խոստովանելու: Մանաւանդ ունինք քանի մը քերթուածներ, որոնք յայտնի անունի մը ձօնուած են, եւ այսօր առանց կասկածի կրնանք ըսել թէ ո՞վ է եղած իր սիրոյ առարկան, իր պաշտելի դէմքը: Առկէ զատ, Սանասարեանի ներքին կեանքին կապուած կիներու ուղղուած են նաեւ որոշ քերթըւածներ: Բայց մէկը, որուն ակնարկութիւնը ըրինք շատ բացորոշ է: Եթէ շատեւրուն անունները տուած չէ, զգուշացած է, գաւառացի երիտասարդի ամօթխածութեան հետեւանքով, այս մէկը իր սրտին գաղտնիքը երեւան կը հանէ, իր իսկ խոստովանութեամբ, քանի որ ծանօթ անունի մը նուիրուած քերթուած մըն է: Սանասարեան վարժարանի տեսուչներէն Սարգիս Սողիկեանի կինը կը կոչուէր Սաթենիկ, համակրելի, կնոջական գեղեցկութեամբ եւ երիտասարդական վառվռունութեամբ տոգորուած անձ մը: Կորիւն Մկրտչեան «Առ շնորհազարդ Ս. Ս. Ս.», այսինքն՝ Սաթենիկ Սարգիս Սողիկեանին ուղղուած են հետեւեալ տողերը, որոնք քսանեւմէկ տարեկան երիտասարդին հոգիին կայծը կը մարեն.—

«Քեզ ես կը պարտիմ այս փունջը ծաղկանց,
Քո շնչով նոքա փթթեցան յուրթի,
Ուստի քեզ նուէր կու տամ ես սրտանց,
Թէպէտ չլինի նաեւ փունջ մը վարդի:

Կ'աղաչեմ, դու իսկ սիրով ընդունէ,
Դիր հետ այն ծաղկանց որ քո վարսերուն
Ուրիշներ առատ թափեցին ինծմէ,
Ժողված մայիսեան դաշտերէն սիրուն»:

Ուրիշ քերթուած մը այս անգամ «Առ Մայրն», անծանօթ տիկինին ուղղըւած, շատ հաւանականաբար դարձեալ տիկին Ս. Ս. Ս. է, ուր կը կարդանք.—

«Քո այդ սիրաշող գթոտ աչերէն,
Կենաց այս ցուրտին բոցեր կը ցոլան,
Ո՛վ մայր Գթութեան:

Եւ ես կը զգամ զայն, կը տաքնայ հոգիս,
Զմայլմամբ մ'անճառ կը պատէ ինձ միշտ,
Ցրուելով իմ վիշտ:

Ա՜խ անմայր որդուն, որուն կեանք դեռ
Չը ծագեց արեւ, դու ցոլա՛ սիրուն,
Մայր, սիրովդ անհուն»:

Իր պաշտամունքին առարկան ծլած անուշաբոյր ծաղիկի մը խորհրդանշանն է: Հակառակ անոր որ երկնքի շողշողուն աստղերը ակնապիշ զմայլանքով կը դիտէ, բայց իր սիրելիին պէս շողշողուն եւ անշէջ աստղիկ մը չի դիմաւորեր: Ուրիշ առթիւ արշալոյսին ոսկին կը բաղդատէ իր սիրելիին փայլին ու շքեղութեան հետ, կը վախնայ սակայն, որ բոցերը կը մրրկին ու կ'այրեն աշխարհը: Բանաստեղծը սիրահար է թուխ աչքերու եւ քաղցրիկ լեզուի, որոնց հաւատարմութիւնը կը փնտռէ: Իսկ եթէ ուխտադրուժ լինի այդ էակը, ուրիշ բան չի ցանկար, բայց եթէ խոր գերեզմանի մը մէջ զետեղէն իր մարմինը, հող լեցուի վրան, եւ առտու իրիկուն անցուդարձ ընեն անոր քովէն:

Կորիւն Մկրտչեանի սէրերը պղատոնական եղած են անտարակոյս, նոյնիսկ «Շնորհազարդ առ Ս. Ս. Ս.»ին ուղըղըւած տողերը: Դժուար է ըսել դարձեալ, որ երբ բանաստեղծը յանդգնութիւնը չէ ունեցած իր սէրերը խոստովանելու, իր սիրոյ առարկաները, անձերը, իրենց կողմէ յայտնա՞ծ են իրենց սրտին բաբախումները, խոստովանա՞ծ են իրենց սէրերը: Մեր գրականութեան մէջ բանաստեղծ Վահան Թէքէեանէն քերթըւած մը ունինք, որ նման իրողութիւններու խտացումն է, կամ խոստովանութիւնը եւ մեկնութիւնը.—

«Ես սիրեցի, բայց ոչ ոք
Սիրածներէս գիտցաւ թէ՝

Զինքը ո՛րքան սիրեցի…։
Ո՞վ կարդալ սիրտը գիտէ
Ամէնէն մեծ երգուածքիս,
Ամէնէն սուր վիշտերուս,
Ներշնչողները, աւա՜ղ,
Զիս չեն ճանչնար այս պահուս։

**

Ուրեմն անծանօթ սիրելիին ուղղըւած են շարք մը քերթուածներ, որոնց մէջ ենթակային արտաքինը կը փառաբանուի։ Ան կը սիրէ իր սիրելին, եթէ ան նոյնիսկ ուրիշին սէր կը խոստանայ։ Կոյր մը սէր կ'աղաչէ, որովհետեւ չ'ուզեր աշխարհէն անսէր մեկնիլ։ Ամէնէն դառն վիճակը, որուն կրնայ ենթարկուիլ ոեւէ էակ աշխարհի մէջ։ Սիրով կ'ուզէ բաժնուիլ այս աշխարհէն, երբ զինքն ալ սիրած են։ Հետեւաբար՝ կարօտով չէ որ աշխարհէն պիտի բաժնուի։

Երկու անգամ իր սիրածը Զիւլֆիա կ'անուանէ, անոր ուղղելով կարօտալից տողեր։ Դարմանելու համար լեռներով բաժնուած անհուն կուրծքը, կը բաղձայ հովիկ դառնալ եւ անշէջ կարօտով լանջի մը վրայ շնչել։ Ծովերու անջրպետը գրաւելու համար խօսող թռչուն դառնալ կը փափաքի։ Արծիւի աչքերով ամէն կողմ կը շրջի, եւ Զիւլֆիային շողշող աչքերուն նման արեւի չի հանդիպիր, գարնան ծաղկալից եւ զուարթ դաշտերն ալ իր հօրիզոնն ընտրելով։

Կարէն Մկրտչեանի քերթուածները, գրեթէ ամբողջութեամբ, այն էջերը, որոնք մեր քննութեան նիւթը կը կազմեն, գերազանցապէս քնարերգական են, որոնց նիւթը, ներքին վիշտը եւ յուսախաբութիւնը կը կազմեն։ Կը վախնայ որ արհամարհանքի պիտի արժանանայ եւ իր գեղուն յոյսերը պիտի խորտակուին, որովհետեւ դառն է, երբ կը զգայ թէ ուրիշի մը սէր կը խոստանան։ Որովհետեւ կ'ողբայ.—

«Աշխարհեն ինձ լոկ պարգևեց վշտեր,
Սիրոյ արշալույս չծագեց երբե՛ք,
Փակեց դիմացս սիրազեղ սրտեր,
Հոգիս մնաց միշտ տխուր, վշտաբեկ։
Ու այն ժպիտն ալ, այն դառն համբույր,
Նախ քույն տուին մանուկ շրթներուս.
Կեանքն ինձ մերժեց վայելք ու հրա-
պույր,
Ձմեռ, միշտ ձմեռ թող տիրէ հոգուս»։

Այս քերթուածին խորագիրն է «Չկայ ինձ գարուն» գրուած՝ 2 *Փետր.* 1889։ *Որուն կը յաջորդեն նոյնքան մռայլ տողեր, այս անգամ «Թող փչեն հովեր» վերնագրով քերթուածի մը մէջ, որուն վերջաւորութեան քառեակն է —*

«Անյույս վհատած, տխուր այս կեանքէս
Արևս պատուած է մութ ամպերով,
Թէ ինձ դու պայծառ մի լույս չը ծագես՝
Շուտով կը ծածկեն զիս ցուրտ հողե-
րով»։

գրուած՝ 1888 *Մայիս* 30։

Կարդալով այս տողերը եւ նկատի առնելով իր մահուան թուականը 1892, *կը տարուինք խորհելու, որ թէեւ տարաբախտ բանաստեղծը քօլերայի զոհ գացած է, յուսախաբ սիրոյ մըն ալ զոհը կրնայ եղած ըլլալ եւ վարակուած՝ թոքախտէ։*

Գեւորգ Դուրեանի շատ ծանօթ «Տրտունջք»ի ժամանակակից, մեր բանաստեղծն ունի «Ներէ ինձ, Աստուած» բաւական երկարաշունչ քերթուած մը։ Դժբախտաբար թուական մը չունինք վերջաւորութեան։ Փոխանակ ամբողջ քերթուածը տալու, պիտի փորձեմ բովանդակութիւնը տալ, բաղդատելու համար «Տրտունջք»ի հեղինակին հետ, երբ մէկը ըմբոստ ոգին, դառնութիւնը, դժգոհութիւնը կը յայտնէ, իսկ միւսը՝ իր մարդկային ճակատագրին վիճակուած համակերպութիւնը, «Ներէ՛ ինձ, Աստուած» ողբերգելով։

Գիտէ թէ ատելութեան բոցը կրնայ բորբոքած ըլլալ իր կուրծքին տակ, որուն համար ներէ՛ կը գոչէ։ Եթէ սիրած ենթակային ճակատը դժոխքի բոցէ պըսակ ոլորեմ, ինչպէս նաեւ օծելով գեղեցիկ հիւսակ մը՝ դարձեալ ներէ։ Ձեռքովը սիրոյ վարդ մը դրոշմած է լան-

ջագեղ կուրծքին, սիրէ Նենգող արտին փուշ ու տատասկով եւ արիւնով ներկած փունջ մը փնջեմ, դարձեալ ներէ։ Կըրնայ պատահիլ որ անարգանքի սերմեր սերմանէ կրծքին տակ, փոխանակ մաղձի։ Եւ իբրեւ վերջաւորութիւն՝

«Ի՞նչ պէտք է այն արեւ, որ շողեր չի տար,
Ցամքի այն աղբիւր, որ մահ կը շնչէ,
Անհետ թող կորչի այն սիրտն օտար
Որ սուրբ երկնային սիրոյ կայան չէ:

Ներէ՛ ինձ, Աստուած, թող ատելութեան
Բոցը բորբոքէ կուրծքս յաւիտեան.
Թող անարգանքի ծաղիկներն աճին
Ու գան զարդարեն՝ թեւերն իմ խաչին»:

⁂

Համակերպութենէն եւ հոգեկան խաղաղութենէն հեռ, ինչ որ ընդհանրապէս իմաստուններուն յատուկ է, վերջին անգամ նորէն կը փորձեն այցելել իրենց սիրոյ ենթակային, հոգ չէ եթէ նոյնիսկ երազներով ապրին։ Աչքերուն բանաստեղծութիւնն ու հրապոյրը գեղագանց քերթուած են, մանաւանդ հուր աչքերը, որոնք կը գգլխեն սիրահար հոգին։ Նոյնպէս շրթունքներուն համբոյրը աւելի քան բանաստեղծական է, որմէ զուրկ մնաց միշտ մեր բանաստեղծը։ Փոքրիկ քերթուած մը ունի ան, ուր սոխակին երգը եւ վարդերուն անուշ բոյրը կարօտով կ'ոգեկոչուին։ Մեր բանաստեղծը հոռետես չէ երբեք։ Եթէ օր մը սիրտը բորբոքի եւ սէրը, փոթորկած ծովու մը պէս յուզէ սիրտը մրրկավար, եթէ հին վիշտերն ու հին սէրերը մոռնամ եւ նորերը յայտնուին, անոնք քեզի համար թող փայլին, կ'ըսէ, իսկ եթէ սէրը ինծի այցելել չուզէ այս աշխարհին մէջ եւ փուշն ու տատասկը սիրտը վիրաւորեն, պաշտելի երազներուն հոգիով սաւառնիլ կ'ուզէ եւ անոնց քով իր շիրիմը ընտրել։ Իր վերջին ցանկութիւնը՝ կեանքի մէջ պաշտելի մը ունեցած չըլլալուն համար։

ԱՐՈՒԵՍՏ, ԼԵԶՈՒ, ՈՃ, ԳՐԱԲԱՐ

ԲԱՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Նկատի ունենալով Գէորգեան Ճեմարանին մէջ ստացած կրթութիւնը եւ ժամանակակից արեւելահայ գրագէտներն ու Գրականութեան ընդհանուր յատկանիշները, ենթադրել պիտի տայ, թէ Կորիւն Մկրտչեանի բանաստեղծական արուեստը նոյն ազդեցութեան տակ կազմուած է եւ նոյն աղբիւրներէն ոռոգուած է։ Այդպէս չէ իրականութիւնը բարեբախտաբար։

Ի՞նչ կը ներկայացնէր արեւելահայ գրականութիւնը 1880–1890 թուականներուն, ուր կազմուած ու խմորուած են մեր բանաստեղծին արուեստն ու գրականութիւնը, մանաւանդ այն վեց տարիներուն, մինչեւ 1892 իր մահը, երբ Սանասարեան վարժարանին մէջ հայերէնի եւ հայ գրականութեան ուսուցիչ նշանակուեցաւ, արեւմտահայ գրականութեան ու գրագէտներու հետեւեցաւ, եւ երբ ստեղծագործեց իր քնարերգութիւնը, արձակ գրականութիւնը եւ թարգմանութիւնները տուաւ։

Յիշուած թուականներուն արեւելահայ գրականութեան մէջ յայտնի դէմքեր էին բանաստեղծներ Քամառ Քաթիպա, Սմբատ Շահազիզ, Մ. Նալպանտեան...
եւ արձակագիրներ՝ վիպագիր Րաֆֆի. (Նկատի առնել Ռուսահայ գրականութիւնը՝ Լէօի, արձանագրելու համար քանի մը իրողութիւններ)։

Գերմաներէն լեզուին եւ հանճարեղ, դասական գրողներու գործին հետ ունեցած ընտանութիւնը եւ մանկավարժական գրականութեան ծանօթութիւնները Կ. Մկրտչեանին մտքի զարգացման եւ բանաստեղծութիւններուն տուած էին ո՛չ միայն լրջութիւնը, այլեւ խորութիւնը, մարդկայնական մտածողութիւնը։ Առնելով այդ աղբիւրէն ինչ որ իր խառնուածքին եւ ցեղային տրամադրու-

թիւններուն կը պատշաճէր, բնականէն ներհակ մտածողութիւն մը ունենալով ինչ որ խորհրդապաշտութենէն կու գար իրեն, պահից ան իր գրական ձեռնարկներուն մէջ յստակութիւն, պարզութիւն, եւ մանաւանդ հայկականութիւն։

Մեր յիշած հեղինակներուն մէջ գըրաբարի շատ հետքեր կան, բառեր, բացատրութիւններ ու ոճեր։ Կ. Մկրտչեան արեւմտահայ աշխարհաբարեան մըն էր, առաջին օրէն, եւ մանաւանդ ժողովրդական ձեւերու եւ արտայայտութիւններու ներկայացուցիչ մը այն թուականներուն երբ տասնեակ մը տարիներ առաջ արդէն Գար. Եպ. Սրուանձտեան կենդանի մէկ ներկայացուցիչը կը մնար, դառնալով ազգագրական-բանասիրական դպրոցի մը վաւերական առաջին ներկայացուցիչը։

Մեր բանաստեղծէն բազմաթիւ օրինակներ տալու է վիճակի պիտի ըլլայինք, երբ իր ամբողջական գործին մանկական-պատանեկան, ինչպէս նաեւ պատմական ստեղծագործութիւնները մեր տրամադրութեան տակ ունենայինք։ Ինչպէս օրինակի համար «Մշեցի Քաջուհին», «Հաւլունի Թուրը», «Արա Գեղեցիկ եւ կինը Նուարդ» եւ «Սասունցի Դաւիթ» դիւցազներգութիւնները, որոնք՝ այդ քէշով իսկ կը մատնեն բանաստեղծին վաստակը եւ արուեստը։

Թորպայէս զգայուն եւ երազող հոգի մըն է։ Երկու յատկանիշներ, որոնք իր բանաստեղծութեան անձնական դրոշմ տալով եւ քնարերգական արուեստին ըսպառկուն դարձնելով մէկտեղ, մարդկայնական կը դարձնեն իր արուեստը, մելամաղձոտ, կարօտաբաղձ եւ երկչոտ մը, որ կը զգուշանայ իր սէրը խոստովանելէ, խորհելով որ յանցաւոր մըն է, քանի որ իր սիրոյ եւ պաշտամունքի առարկան ընտանիքի մայր մըն է, առաքինութիւն մը՝ որուն համար յաճախ արցունք թափած է։ Իր զգացած պղատոնական սէրը քերթուածներու բառերուն խառնուած է միշտ եւ այդ վիճակին համակերպութիւնն ունեցած է։

Ուրախութեան շեշտերն ու հրճուանքի պահեր դրեթէ չենք գտներ իր քերթողութեան մէջ։ Ընդհակառակն ունի քերթուածներ, որոնք մահուան տխուր արձագանգը գուշակել կու տան։ Երբեմն եւ այլեկոծ սիրտ մը, աշխարհի վէրքերէն վիրաւոր, իր կեանքին գարունը մոռցած եւ ձմրան սառնամանիքին անձնատուր հոգի մըն է։ Անյոյս, ամէն բան մութ եւ մաղձայոյզ գտնող։ Արշալոյսի շողին ու ցօղին փոխարէն, իր աչքերուն աղի ցօղերը կը կաթեցնէր ծաղիկներուն։

Մահուան անկողնին մէջ 1892 Հոկտեմբերին գրուած հետեւեալ քերթուածը թէեւ անգամ մը յիշած ենք, բայց իր յատկանշական մելամաղձոտութեան համար, անգամ մըն ալ կրկնենք.–

«Աշնան չորցած թփերու հետ
Հովիկ զայն ալ քշեց տարաւ,
Վաղաթառշամ ծաղիկն անհետ
Դեռ չը բուրած անհետ կորաւ:
Խոր գերեզման մը փորեցին
Լացող չեղաւ նորա վրան,
Սիրոյ համար ծնած հոգին
Անսէր իջաւ խոր գերեզման»:

Նման տխրութիւն մը կը հոսի ընդհանրապէս մեր ունեցած շարքին հետեւեալ քերթուածներուն մէջ թիւ 4, 6, 8, 10, 11 եւ 30։

*

«Մշեցի Քաջուհին» դիւցազներգութեան մէջ, ինչպէս տեսանք, բանաստեղծը կը ներկայացնէ ժողովուրդին խոհերը, զգացումները, գաղափարները եւ բնաւորութիւնը, որ յաճախ երեւան կու գայ անհատներու մէջ, բայց անոնք հաւաքականութեան համար ալ նո՛յնքան յատկանշական են եւ կը յայտնուին իրրեւ գեղարուեստական տարրեր, խորհրդանշելով հայրենիքի սէրը, բնութեան գեղեցկութիւններուն պաշտամունքը եւ մարդկայնական զգացումները։ Բանաստեղծը իր ժամանակին եւ ժողովուրդին ծնունդն է, սակայն իր երեւակայութեան ուժով նոր իտէալներ

կը ներկայացնէ։

«Մշեցի Քաջուհին» քաջութեան, հերոսութեան եւ անձնուիրութեան խորհրդանշանն է, ճիշդ երեւակայուած այնպիսի առեն մը, երբ ժողովուրդին պէտք էին նման տիպարներ։ Մթնոլորտը ելեկտրականացած էր։ Անցեալէն առնըւած մէկ հատիկ ժողովրդական տիպարը, իր ժամանակին անհրաժեշտութիւնն էր պատկերացնել, մանաւանդ հերոսուհիի մը տիպարով։ Յիշեցէք 1885–1890 թուականները, ինչպէս նաեւ նախապէս եւ վերջը պատահած դէպքերն ու պատահիքները։ Բանաստեղծը տեսանող մըն է ամէն ժամանակներու մէջ, որուն կենդանի մէկ տիպարն էր մեր անմահ վիպագիրը, Րաֆֆին, իր բազմաթիւ յեղափոխական տիպարներով և ժողովուրդին ներշնչած մէկէ աւելի գաղափարականներով, պայքար բռնութեան, ագիտութեան եւ չարութեան դէմ, յոյսի եւ հաւատի ներշնչում եւ այդ իտէալներուն պաշտամունք։

Իբրեւ քնարերգու, Կորիւն Մկրտչեանի քնարերգութեան մէջ բազմաթիւ դրական տարրեր ալ կը գտնենք. այլաբանութիւններ ալ ունի։ Օրինակ մը՝ «Հաւլունի Թուր»էն, երբ արշալոյսը այլաբանօրէն և գեղեցիկ կերպով կը պատկերացնէ.—

«Դեռ նոր այգը լեռանց այտին
Ցօղ կը ցանէր մարգարտաշար,
Ու մրշագով դաշտն ու գետին
Կը համբուրէր նա սիրավառ»։

Հազուադէպ է որ 1880–1890 թուականներուն, արեւելահայ ու արեւմտահայ մեր գրական գործերուն մէջ գրաբար բացատրութիւններու չհանդիպինք։ Եղիա Տէմիրճիպաշեանի բանաստեղծութիւնը օրինակ չափազանց յատկանշական է այդ տեսակէտով։ Առէք օրինակ մի միայն «Անգեղն Երգ...», որ խառն է գրաբար բառերով եւ բացատրութիւններով, եւ քիչ մըն ալ դժուար հասկնալի։ Կ'ընդունինք որ այդ քերթուածը իմաստասիրական եւ յոռետես տրամադրութիւններով գրուած է եւ Եղիայի կեանքին եւ մտայնութեան եզրակացութիւնը կը խտացնէ, բայց մեր յայտնած տեսակէտը շատ լաւ կը բացատրէ։ Այդ թուականներուն գրաբարը տակաւին պարտուած չէր, այնքան բանավէճերէ ետք, եւ կը տիրէր, մեր լաւագոյն գրողներուն երկերուն մէջ։ Մինչդեռ քըսանեւհինգամեայ պատանի Կ. Մկրտչեանի գրականութեան մէջ հազիւ քանի մը օրինակներ կարելի է գտնել գրաբար ձեւերու, ժողովրդական ա՛յնքան բացատրութիւններուն հետ միասին։ Այս վերջիններէն են հորոտ ու մորոտ, կուռտ-գլուխ տղայք, հոգին այրել, վարդի թերթերուդ մատաղ, մայրիկը մատաղ, կուրնան իմ աչեր, ձեռքերը չորնան, բացուէ՛ իմ ծաղիկ (փաղաքշական), սիրտը փլաւ, մուխը մարել, խելքը գըլխէն աղջիկ առաւ, կը սիրես հոգիդ, հուրն ի հրեղէն երկու աղջիկ, կէծէլ կըրակ։ Եւ կամ մաւի աչքերուդ մայրիկդ մատաղ, եռան պէս կարմիր քու շրթանց թերթեր եւ նման արտայայտութիւններ, որոնցմով այնքան հարուստ են «Մշեցի Քաջուհին» դիւցազներգութիւնն ու «Հաւլունի Թուրը» աւանդութիւնը։

Այս աւանդութեան մէջ է, որ կը հանդիպինք հետեւեալ պարզ, բարդ կամ ածանցաւոր ածականներուն, որոնք այդ թուականներուն տակաւին մեր բառարաններուն սեփականութիւնը չէին.— Քնաթաթախ, արիւնքրտինք, մարգարտաշար, սիրավառ, կամարակապ, հրաշագեղ, գեղատեսիլ, կայծակնաթափ, տաղնապայոյզ, փառազարդ, սովատանջ, բերանաբաց, որընթաց, վիշապաքաղ, ալեծածան, գեղածիծաղ, թեւատարափահար, տխրազդեցիկ, նորաշող, շիկավարս, արեւակէզ, ալեպատառ, սիրաձայն։

Այս բառերու եւ գեղեցիկ արտայայտութիւններու գործածութեամբ «Հաւլունի Թուրը» աւանդութիւնը, Կ. Մկրտչեանի լեզուին եւ ոճին համար կենդանի վկայ մըն է։

Առանձնապէս հայրենի բնութեան նկարագրութիւնը աչքի կը զարնէ նմանապէս յիշուած երկու հատուածներուն

մէջ, ուր կը ներկայացուին բնութեան գեղեցկութիւնները։ Ինչպէս հետեւեալ հատուածի նկարագրութեան մէջ.—

Արեգակը հազար շողեր կը սփռէ ծաղիկներուն վրայ։ Զեփիւռը երկնային շունչ կու տայ ծաղիկներուն այտին։ Արտոյտը կ'երգէ կապոյտ երկինքին տակ։ Պատանիները խումբ կազմած են։ Այս աւանդութեան մէջ զարմեալ, հօտաղն ու հովիւը բնութեան գրկին մէջ, կիզիչ արեւուն դէմ ջուրը լեցուեր են։ Ամենուրեք հրճուանք եւ անմեղ ուրախութիւն կը տիրեն։

Ուրիշ օրինակ մը նոյն աւանդութեան մէջ բնութեան նկարագրութիւն մը կայ, ա՛յնքան շքեղ, ա՛յնքան բանաստեղծական.— Արեգակը երկինքի կամարին վրայ շողշողալով, սիրուն ծաղիկներուն վրայ վերէն հազար շողեր կը սփռէր։ Եւ զեփիւռը, երկնային շունչ մը, ծաղիկներու այտին համբոյր կու տար, եւ թերթերը կոյսի նման կը շիկնէին։ Համայն բնութիւնը իր քայլերուն գեղածիծաղ ոգի կու տար, եւ արտոյտը թեւաբախ կապոյտ երկինքին տակ կ'երգէր։ Այս տեսարանին առջեւ ժայռի մը տակ պատանիները խումբ կազմած, բախտագուշակ ծերունի կնոջ առջեւ ցրուած հատիկներուն յառած էին իրենց աչքերը։

Երկրորդ տեսարանը կը սկսի ծերունի կնոջ նկարագրութիւնով։ Ան ունի արծաթ ծամեր, իր գլխին զարդ, հասակը բարձր եւ տարիներու կնճիռները ճակտին պսակ կազմած։ Աչքերը մեծ, դեղին ներկած, մարմինը վտիտ, ուրուականի մը պէս, տարիներով հատիկները առջեւը տարածած, մութ ապագան կը գուշակէր։

Կայ նաեւ աղջկան հրապոյրը, որ գերած էր պատանիի մը սիրտը, եւ սակայն երջանկութիւնը շատ հեռու էր։ Կը բաղձար որ բախտագուշակը վճիռ մը հանէր եւ գուշակէր իր ճակատագիրը։ Կարգը կու գայ միւս արքայորդիին։ Պէտք է թուրը ծովը չձգէ որպէսզի օտարները չարչարեն հայրենի երկիրը եւ աւերակ դարձնեն։

Կայ նաեւ ամառնային բնութեան նկարագրութիւնը այսպէս.— Արեւը խիստ կ'այրէր, ամառնային շողն ու շողեր վերէն բոց կը թափէին, ցամքեցնելով առուան ցօղերը։ Նոր պատկեր մը ահաւասիկ, արեւը ներկայացնելով, որ ցօղերը կը շոգիացնէր․

Ժայռերը վեր մահիկաձեւ
Ուժ կու տար իր տաք թեւերուն,
Ելնել կրկին դէպի արեւ։

Իսկ հովանաւոր թուփի մը տակ, արտոյտը երգելէն դադրած, ջերմութենէն

Բաց ու խրփիկ իր կտուցէն
Դուրս կը թափէր բոց կապուտակ։

Ի՛նչ գեղեցիկ պատկեր, իր կտուցը բաց ու խուփ ընելով արտոյտը բոց կը թափէր։

Բայց բանաստեղծական պատկերը կը շարունակուի։

Խամրած կարծես դաշտը կանաչ,
Վիշապներու փրշոցն ու ոռյլ,
Արեւակէզ ծաղկանց հառաչ
Սրտին սարսափ կ'ազդեն ատով։

Կը տեսնէք երեւակայութիւնը, որուն շնորհիւ արեւէն կիզուած, ծաղիկները հառաչ կ'արձակեն եւ սրտին անդադար սարսափ կ'ազդեն։

Իսկ հովիւը դաշտ ու արօտ թողած, հօտաղը իր զոյգ եզներն առած, առտուան անուշ սիւքին կարօտ, եկեր եւ ջրին եզերքը մակաղեր են։

Տակաւին ոչխարներն ալ այրող շողէն յոգնած, եւ մօզիներն ալ իրենց պոչերը տնկած են բոռեխներէն հալածական։ Այս սաստիկ տաքին, հովիւն ու հօտաղները կիզիչ արեւին դէմ պաշտպանուելու համար, բոլորը գետի ջուրին մէջ լեցուեր են եւ ալիքներուն մէջ կը ծփծփան։ Ամառուան սաստիկ տաքին երգուած այս երջանկութիւնը, հայրենի արտ ու անդաստանին, ջուրերուն ու կենդանիներուն եւ մարդոց, Կորիւն Մկրտչեան ինքն ալ երջանիկ է, որ կ'եր-

չէ ա՛յնքան Հարազատ, պատկերն ամբողջացնելու Համար

Կէս թեւ ունի, կէս գորտան լող.
Կէսը զըմբիկ միշտ կը զարնէ՝
Փշրած ջրէն արեւ ու շող
Պերճ ծիածան կը կազմէ:

Եւ այս ծիածանին ի տես

Ամենուրեք երգուած անմեղ:
Գետի ափին տաղթաթախ
Կը բոլորեն պար մի շքեղ,
Կ՚երգեն կայտառ, կ՚երգեն ուրախ.—

Բնութեան գեղեցկութեան դիմաց, աՀաւասիկ դարձեալ «Հաւլունի Թուր» աւանդութեան մէջ, կնոջ գեղեցկութեան նկարագրութիւն.—

Հուրն ի հրեղէն երկու աղջիկ,
Ծամերն ոսկի, խաժ աչքերով,
Դէմքը բոլոր, այտն ի ժըպիտ,
Ուշիկ, ուշիկ ծըփծըփալով
Արեւ ելաւ ծովէն վըճիտ:
Իրենց ոսկի ծալ ծամերէն
Գեղ ու հրապոյր վայր կը թափէր՝
Իրենց ծաւի ծով աչքերէն
Սէր ու շընորք վայր կը կաթէր:
Ձեռքեր բռնած՝ փունջ ծաղիկներ,
Եկան ուղիղ դէպի իրեն,
Որ սիրածայն երգեր երգեն
Արքայորդու սիրտը գերեն.—

Այս գեղեցկութեամբ ու շնորՀներով օժտուած զոյգ աղջիկները կը Հրապուրեն արքայորդին եւ չեն փափաքիր որ «Հաւլունի Թուրը» ջուրը ձգէ, որպէսզի թշնամիները խոտի պէս վար թափուին: Արքայորդին կը մտածէ «Ջո՞ւրը ձգել թէ խաբել իր Հայրը»: Ջուրը կը ձգէ եւ կը կատարէ Հօրը տըւած խոստումը:

Փնտռել թէ «Հաւլունի Թուր»ին ուրիշ մէկ աւանդութիւնը կա՞յ մեր ժողովրդական, աւանդական գրականութեան մէջ: ՈրովՀետեւ Պըռոշ արքային Համոզումով, եթէ Թուրը ծովը չձգուի, արեան Հեղեղի պատճառ պիտի դառնայ, մինչդեռ, ժողովրդական Հաւատալիքին եւ ընդՀանուր կարծիքին Համաձայն, Թուրն է որ պիտի պաշտպանէ ժողովուրդին կեանքը եւ թշնամիները խոտի պէս վար պիտի թափուին: Չէ՞ որ երբ արծիւ մը թեւատարած կը սաւառնի եւ խոյանալով կը յափշտակէ մանուկ մը, արքայորդին կը վազէ, կը քաշէ Թուրը ու վիրաւորելով արծիւը, ճիրաններէն կ՚ազատէ վիրաւոր մանուկը: Ո՞ւր է Հակադրութիւնը այդ Հաւատալիքին, որ փոխանակ Թուրը, զէնքը պաՀելու, արքան կը Հրամայէ իր եօթը զաւակներուն, որ տանին ջուրը ձգեն: Այս աւանդութեան վերջաւորութեան ալ բացատրութիւն մը չենք գտներ: Հետեւեալ ձեւով կը վերջանայ.—

Երբ կրտսեր որդին Հօրը Հրամանը կը կատարէ, Հայրը կ՚ըսէ,

«Մահս մօտ է, կը մեռնիմ ես, —
Հեկեկալով ասաց արքայն, —
Թագս ու գահըս կը թողում քեզ,
Նորա արժան՝ դո՛ւ ես միայն,
Հաւատարիմ Հայրենիքիդ
Կա՛ց դու, մեռի՛ր պարտքիդ վրայ·
Պաշտպան եղիր իրաւունքիդ,
Քեզ արժան է արքայիդ գահ:
Բայց չփորձես թուրը հանել,
Թող նա մնայ ծովու խորքեր,
Մահաբեր է, քեզ պաշտպանել
Կարող չտալ· կու տայ վէրքեր:
Կու գայ մի օր՝ կը ցամաքին
Պղտոր ծովու վարար ջըրեր՝
Ցայնժամ մի ոք պիտի ծընի,
Նա կը լինի այդ թուրի տէր:
Հինը կ՚անցնի, կու գայ նորը,
Նորին պիտի լինի բաժին.
Պիտի ծագի կենաց օրը
Այն սրտերուն՝ որ կը մաշին,
Ու կը կանգնէ փառքն այդ թագին
Հալլուն թուրը բռնած ձեռքին:
Թէ ուրիշ ի՞նչ պիտի անէ,
Այն Աստուծոյ գիտնալիքն է»:

Մ. Գ.

(Վերջ)

Դէմքեր

ՀԱՄԱՍՏԵՂ

◆

Հայ լեզուին բարութեամբ, վարպետութեամբ եւ վերջին ծայր ազնուութեամբ գործածող գրագէտ մըն է Համաստեղ։ Գիւղագիր ըսին իրեն համար. Զայն առաւել արժեւորելու բոլորովին պարկեշտ մտահոգութեամբ մը, կոչեցին՝ – բարձրարժէք գիւղագիր, սքանչելի գիւղագիր։

Բարեբախտաբար, տարիներու նըման անուանումէ մը ետք, գրական աւելի լայն ըմբռնումի տէր դատողներ անդրադարձան՝ որ «գիւղագիր»ը քիչ է այս խորք ու տարողութիւն ունեցող գրագէտին համար, որ սահմանափակ յորջորջում մըն է ատիկա, գրագէտին տաղանդը տեղականացնելու միտում պարունակող բառ մը։ – Նշանաւոր գրագէտ մըն է, ըսին, եւ ոչ թէ գիւղագիր մը։ Առաջին անուանումը սխալ եւ եւ այս վերջինը աւելի ճիշդ կը թուի ինծի։

Համաստեղ՝ իր տաղանդին գիծերուն մէջ մնած, հոն ամբողջն հաստատուած գրագէտն է այլեւս։ Իր պատուանդանը արժանաւորապէս ունեցող արուեստագէտը, տէ՛րը անոր։ Կեցած է գրական ու բարոյական ամուր խարիսխի մը վրայ՝ պայծառ ուժի մը պէս, առողջ զօրութիւն մը իբրեւ։ Հրթիռագիտութեան լեզուով՝ անոր տաղանդը ասկէ արդէն քառորդ դար մը առաջ մտած էր իր ծիրին մէջ, ազատօրէն թաւալելու համար մեր գրականութեան երկնակամարին վրայ։

⁂

Զգացումներով հարուստ է՝ երիտասարդութեան վաղ շրջանէն արեւմըտեան կիսագունդի մեծագոյն ժողովրդավարութեան մէջ բնակութիւն հաստատած այս պանդուխտ Փերչենկցին (Խարբերդ), միջնադարեան տաղասացի մը չափ եւ իմաստուն, պարզ ու հանդարտ, իր լեզուական խորքով՝ առակախօսի մը հետ շփոթելու աստիճան։ Իր գործերուն լեզուական կահաւորումը արինքն՝ պարզ է, ժուժկալ, չափազանցութիւններէ եւ սեթեւեթէ բոլորովին հեռու։ Ծոփաց աշխարհի այս վերջին մեծ ներկայացուցիչը՝ իր սրտով Նահապետ Քուչակ մըն է, Յովհաննէս Թլկուրանցի մը, Կոստանդին Երզնկացի մը, մօտաւորապէս Սայաթ Նովա մը։ Իսկ արտայայտութեան պարզութեամբ, միամտական խոհով ու խորութեամբ՝ Վարդան Այգեկցի մըն է ան, հայ Լաֆոնթէն մը, Հայոց քսաներորդ դարու աշխարհի Սողոմոն Իմաստուն մը (Առակներու եւ Երգ-երգոցի), մօտաւորապէս։ Այս բոլորը իր մէջ ցրուած սակայն, միացած եւ ձուլուած ամբողջի մը հետ, որ արտաքին չէ, ներքին է։ Իր առանձին գործերէն չեն բխիր ասոնք, այլ կը կռահուին ու կը բիւրեղանան տակաւ մեր մէջ իր գործին ամբողջութենէն։ Ամբողջութիւն՝ որ կրկնակ եւ

հակոտնեայ փլաններու վրայ կը ճարտարապետուի, խորքով աշուղական յորդ զգացումներու կեդրոնաձիգ գոյութեամբ մը։ Ձեւով՝ տարերային պարզութեան իր ոճական ձգտումով։

Համաստեղի պէս, աշուղականին դրացի ախորժակներով, իսկ արտայայտութեան եղանակով տաղային պարզութեան եւ խորութեան հասած ուրիշ հեղինակ մը եւս ունեցած է մեր գրականութիւնը, հայութեան արեւելեան հատուածին մէջ, Յովհաննէս Թումանեան անունով։ Արուեստի քանի մը կողմերով շատ մօտ են իրարու քսաներորդ դարու առաջին քառորդի վերջերուն մեռած եւ անմահացած Ամենայն Հայոց բանաստեղծը, ու գրեթէ նոյն տարիներուն գրականօրէն ծնունդ առած ամենայն հայոց բարի «գիւղագիրը», — Համաստեղ։

Համաստեղ արձակով կը հասնի պարզութեան այն գեղարուեստական լրումին, որուն հասած էր իրմէ առաջ Լոռիի փիլիսոփայ աշուղը՝ոտանաւորով։

Ոչ Համաստեղ եւ ոչ ալ Թումանեան կը հաւատան գիրքերէ եւ դպրոցներէ բերուած գրական պաճուճանքին։ Գիրքին հոտը բացակայ է անոնց ստեղծագործութեանց մէջ։ Ոչ մէկ հատորի ոչ մէկ յոռի ստուեր։ Խօսք կու տան, ամէն անգամ որ հարկը ծագի, աւելորդաբանութենէ, գրական փայլուն շատախօսութիւններէ, ոսկեզօծ արտայայտութիւններէ։ Չեն վստահիր բառերու վերելակին։ Եւ ոչ ալ մեծ պարբերութիւններով խորութիւն ստեղծելու ունայնամտութեան։ Իբրեւ գրող, անոնք կը քալեն ու կը մեծնան միայն ու միայն տիպարին տեսիլքով, տիպարին կենցաղով, տիպարին ետին կեցած ժողովուրդով ու անոր հոգեբանութեամբ ու բարքով։ Կ'աշակերտեն, երկուքն ալ, ծայրագոյն պարկեշտութեամբ մը, բնականութեամբ մը եւ ազնուութիւնով՝ ժողովրդային գեղագիտութեան, անոր բարձր ներկայացուցիչը ըլլալուն արդար հպարտութիւնը փնտռելով ամէն բանէ առաջ ու

վերջ։ Որեւէ գեղեցկութեան եւ արուեստի արժանաւոր կերտուածքի համար՝ կը դիմեն բոլոր գիրքերէն ու գրադարաններէն աւելի հարուստ եղող հայ ժողովուրդի հոգիին ու ստեղծագործութեան։

⁂

Համաստեղի ամբողջ գրականութիւնը, — «Գիւղը», «Անձրեւը», «Սպիտակ Ձիաւորը», «Այծեամարդը» եւն. — կը համարեմ հաւատաւոր եւ ազնիւ հայ արուեստագէտի մը երկարատեւ ճիգը, իր ժողովուրդին բարի կողմը ցուցադրող։ Բարի ու բերրի։

Մեր հոգիին նպաստաւոր կողմին, դրական կողմին, բանաստեղծական առաքինի կողմին գրագէտն է Համաստեղ, ամէն բանէ առաջ։ Իր ստեղծած տիպարները, գրեթէ առանց բացառութեան, հայկական ինքնատիպ եւ բազմաբովանդակ բարութիւնը արտայայտող մարդեր են, անձի դէմք կերտելէ աւելի, պատմական եւ աշխարհագրական միջավայրի մը մէջ ուրոյն կեանք ապրող հաւաքականութեան մը դիմա-

գիծը ներկայացնելու կոչուած կոտորակներ։ Արդարեւ, զանազան անուններով մարդացած այդ տիպարները, անջատ կեանք մը ապրող, անշուշտ անջատ վախճանի մը ճակատագրուած հայ գիւղացիներ են, որոնք սակայն բարութեան, աւանդութեան ու պարզամտութեան հասարակաց գիծով մը միացած են իրարու։ Ժողովուրդի մը զաւակներուն բարութեան պահի մարմնացումն են Համաստեղի գրականութեան գրեթէ բոլոր կերպարները։ Բարութեան այդ անկիւնէն դիտուած՝ երկուորեակի չափ անոնք նման են իրարու։

Ով որ այս հինաւուրց ժողովուրդին բարի, արեւելեանօրէն քրիստոնեայ, խաղաղ, պարզ ու միամիտ դէմքը կ՚ուզէ տեսնել, առանց Համաստեղի գիւղացիներուն, թերի բան մը տեսած պիտի ըլլայ։ Ամէն պարագայի տակ, ո՛չ ամբողջական, ոչ պայծառ բան մը։

Հայկական անսպառ բարութենէն Համաստեղ փոխ առած է նաեւ կենդանիներուն, բոյսերուն, արեւին եւ համայն բնութեան։

Համաստեղի «Աղօթամատեան»ին մէջ յաճախադէպ պարբերականութեամբ մը ի յայտ եկող եւ ծայրէ ծայր անձնական ապրումներ արձագանգող հեթանոսութիւնն իսկ, հելլենական իր բնոյթով եւ համաստուածեան շեշտ հակումով՝ հայկական բարութիւնը, ազնուութիւնը, խոր արժանապատուութիւնը ունի իրեն իբրեւ խարիսխ։ Ոչ միայն Համաստեղի քրիստոնէութիւնը, այլեւ հեթանոսութիւնն անգամ հեռու կը պահէ ինքզինք կեանքի բուռն արտայայտութիւններէն, բացատրել ուզելով մեզի կարծես ատով հայ հոգին, որ գոյացած ու կազմաւորուած է Արեւելքը Արեւմուտքին միացնող սահմանագծին վրայ նախ, եւ ապա՝ հիւսիսի ցուրտ ստեպն ու հարաւի տաք աւազուտները բաժանող լեռնահանգոյցի մը վրայ։

Հայը իր բոլոր երեսներով չէ որ կը գտնենք Համաստեղի գրականութեան մէջ, այլ մէկ երեսով, լաւագոյն երեսով մը, անհրաժե՛շտ երեսով մը։ Հայկական երգող, ուրախացող, տըխրող, հեքիաթ եւ իմաստութիւն պատմող նախահաստատ բարութիւնն է առկա, որ ամէնօրեայ իրականութիւն ըլլալով հանդերձ՝ անցեալին Ռուբալժին ալ կը բերէ մեզի, առատ չափերով։

Մտքով չէ որ կ՚աշխատի Համաստեղ։ Ոչ ալ կ՚աշխատի սրտին հրամաններուն հպատակ տրամադրութեամբ մը։ Բացակայ չեն անոնք ի հարկէ։ Եւ կասկած չկայ որ կը կատարեն կարեւոր դեր մը իր գրականութեան մէջ։ Բայց Համաստեղի տաղանդին բուն վարիչը, ղեկավա՛րը ըսել կ՚ուզեմ՝ նկարագիրն է։ Անոր գրիչը կը տեսնենք աւելի հնազանդ եւ օժտուած՝ արուեստի եւ սիրոյ հանդէպ ամուր նկարագրի մը մատներուն մէջ։

Կան որ իրենց սիրածին առջեւ շատախօս կը դառնան, ուրիշներ բնաւ չեն խօսիր։ Իր սիրածէն կամ սիրածներէն լաւ հասկցուելու համար, Համաստեղ ընտրած է քիչ խօսելուն ձեւը։ Մեր ժողովուրդին պէս է, — լուրջ, բարի, ըզգայուն եւ սակաւախօս։ Հայը քանի մը պայծառ բառով ամէնէն խոր ու մաքուր, ամէնէն ճակատագրական ու վերջնական երգերը կրցած է երգել մարդկութեան, հակառակ որ ամէնէն նոր լեզուներէն է իրը։ Իր ժողովուրդի արուեստի բնազդին հետեւելով, Համաստեղ ծածկանունի մը տակ արդար համբաւի մը տիրացած Խարբերդի Փերչենց գիւղի Համբարձում Կէլէնեանը, ազգային մեծափարթամ լեզուի մը նըւազագոյն տարրերու գործածութեամբ, յաջողած է իր ազգին արուեստի քանի մը հրաշալիքներ կտակել։

Համաստեղի ստեղծագործական թափը չէ կասած եւ չի կասիր։ Պէտք չէ կասի, որովհետեւ, մանաւանդ այսօր, մենք ազգովին պէտք ունինք հայկական սրտապնդիչ բարութեան խօսքերու, տիպարներու, աղօթքի՛։

Ե. Գ.

Նոր Գիրքեր

ՇԱՄԻՐԱՄ

(ՄԻՔԱՅԷԼ ԹԱՒՐԻԶԵԱՆ)

1962 – Պէյրութ

Վարուժանի արուեստին կարգ մը հիմնական տարրերը շատ մօտէն եւ տեւաբար յիշեցնող քերթողական արուեստի մը դէպի բացերը առագաստ պարզած երիտասարդ մըն է Մ. Թաւրիզեան։ Եօթանասուներկու էջերու վրայ պատկեր առ պատկեր, շունչ առ շունչ եւ փայլ առ փայլ ծաւալող ազգային շքեղ աւանդավէպի մը պերճաբարբառ վիպասանութիւնն է իր «Շամիրամ» անունով պոէման։

Իշխանութեան եւ ընկերային կեանքի բարձրագոյն սանդուխամատի մը վրայ կեցած, դժոխային կայսրութեան մը երբեմն դժոխային ու երբեմն շքեղ կայսրուհին, Շամիրամ, պատմութեան ճանչցած պոռնիկներուն ամէնէն աւեղերահռչակը հաւանաբար, իր սիրոյ եւ կիրքի չգերազանցուած մէկ պահն է, կեանքին մէկ հրայրոյք շրջանը, որ բերուած է ապրելու Թաւրիզեանի եօթանասուներկու էջերուն մէջ։

Տասնըմէկ առանձին տեսարաններու մէջ է որ կը թաւալի Շամիրամեան այս ընդարձակ պոէման։

Առաջին տեսարանին մէջ, որ մուտքն է գրքին, աշխարհն ու աշխարհին մեծ տէրերը անօրինակ խռովքի մը մատնած Նինուէի գերագոյն բոզը՝ սպաննած է արդէն ամուսինը եւ, ձերբազատ ուրեմն բարոյական ամէն հակակշիռէ՝ կը սպասէ իրենին համազօր արական գեղեցկութեան մը։ Գինովցած է անլուր սիրոյ մը մտապատկերով եւ անհամբերութեամբ կը սպասէ Հայոց աստուածակերպօրէն գեղեցիկ Արա արքային։

Հայ գուսան մը դեռ երէկ զինարբուքի մը պահուն
Պանծացնելով շեփորեց գեղեցկութիւնը բրբռուն
Հայոց Արա արքային։ Հայ գուսան մը, օ՜ երէկ,
Պարսատիկով հարուածեց թագուհիին սիրաբեկ
Գերզգայուն բորբ հոգին... քարի փոխան սակայն
Զետեղած էր Արային գեղեցկութիւնը փարթամ։

Արան ընդառաջած է հրաւէրին ու եկած Նինուէ։

Երկրորդ տեսարանը բաղնիք մըն է, Վարուժանի հրեղէն գրիչով դասականացած արեւելեան բաղնիքներուն մէկ նախատիպարը, թուականութեան կարգով։ Ու պալատի՛ մը բաղնիքն է ասիկա։ Թագուհիի մը, շքեղ ու լի՛րբ կայսրուհիի մը։ Գերազանց մերկութիւններու եւ գերազանց գեղեցկութեանց գերիվե՛ր տեղ մը անշուշտ։ Իգական կախարդութիւններու հեղուկ տաճար մը, բոյրերու խորան մը, բագի՛ն մը։ Մարմնական գեղեցկութեան խորհրդաւոր լապտերաթուար մը։ Վա՛յր մը վերջապէս, ուրկէ կը սկսին յարդարուիլ տարփանքի եւ յանկուցման պատերազմին մեծ գործողութեանց ծրագիրները։

Կը մերկանա՜յ...............
Իր հունին մէջ հրավառ արեւն այնքան չունի լոյս,
Փողփողումներ շաղշողուն, անմա՛ր, անմե՛ռ արշալոյս։

Շամիրամն է՝ բագինիքին մէջ։ Եւ տողերուն ուժն ու փայլը կը շարունակուին նոյն տենդոտ ընթացքով։

Երրորդ տեսարան՝ Կոչունք։ Մեծ, Նինուէկա՛ն խրախճանք։

«Գինին անվերջ կը քակէր փրփուրներու գանգուրներ
Խոպոպներուն պէս փայլուն պոռնիկի մը կարմրահեր։
Եւ քիչ անդին, պարուհի մը, որ,
Կարմիր շղարշ էր նետած ցանկայարոյց ծիծերուն,
Որոնց վրայ էր թառած աչքն ամբոխին սեւեռուն»։

Կոչունքի այս շիկացած մթնոլորտին մէջ է, որ Շամիրամ արքունի պարտէզ առաջնորդելով Արան կը յայտնէ անոր իր սէրը.

Ա՛ռ զիս, թող քուկդ ըլլամ, ըլլամ եղնիկը մահճիդ.

Եւ ապա՝

Ազգե՛ր, ցեղե՛ր անտակին չկրցան զիս խորտակել,
Լոկ քու սէրդ միայնակ կրցաւ հոգիս տապալել։

Յաջորդ դրուագին մէջ, որ որոտ-դական տեսարան մըն է, Շամիրամ մերժուած է Արայէն եւ կոչուած՝ «սիրոյ բորենի»։

Մեծ ցանկութեան մը այս տաք ու տաղաչափեալ պատմագրութիւնը կը շարունակուի, ներկայացնելով մեզի ապա մոլեգնութեան ու ձանձրոյթի գագաթնակէտին հասած կայսրուհի մը, որ կ'որոշէ բռնօրէն տիրանալ իր սիրածին։ Զբօսանաւով երկար պտոյտ մը կը կատարէ Տիգրիսի վրայ. կը խորհրդակցի յետոյ քուրմերուն հետ եւ կ'աղօթէ։ Ուրիշ օր մը, ճզմած է Մարերուն ապըստամբութիւնը եւ յաղթական խրախճանք կը կատարէ։ Ի զուր։ Կիրքը չի նուաղիր մէջը, կ'աստուածանայ։ Կը խմբէ գեղեցիկ այրերը իր զօրքին եւ այդ գեղեցիկ կատաղիներէն ամէնէ՛ն կատաղին կ'ընտրէ գիշերուան մը իր անկողնին համար։

Կրկէսի բարբարոս տեսարանէ մը ետք, կ'իմանայ թէ Արայի քով ղրկած իր պատգամաւորները մերժուած են։ Հոս կը սրուի նաեւ Արայի ներքին տրամը, բարոյական ուժերու անոր ժամանակաւոր մէկ թուլացումը։

Վերջին տեսարանը Արայի մահն է եւ Շամիրամի ողբը։ Յետոյ՝ վերջաբան։

Գրքին այս սեղմ բովանդակութենէն ետք, յայտնենք անմիջապէս որ Մ. Թաւրիզեանի եօթանասունըերկու էջերը երեւակայութեան մը Տիգրիսն են՝ — գեղեցիկ, յորդ, առատաջուր։ Կամ Եփրատը։ Կամ Հայաստանի շշող ու շառաչող որեւէ մէկ գետը։

Լայնահուն այս բանաստեղծութեան մէջ հայոց լեզուն խրախճանքի պէս բան մըն է, ուր ամէն բառ եւ արտայայտութիւն տօնական է, պերճ ու ծայրատիճան հանդիսաւոր։ Գեղեցի՛կ ըլլալու, պերճութեան եւ իմաստի բարձրագոյն մակարդակներու վրայ տեղաւորուելու ահագին տենդ մը զգալի է իւրաքանչիւր տողի եւ փոխաբերութեան մէջ։ Բառերը, պատկերն ու երեւակայութիւնը հեռուն կը փորեն, կ'ուզեն հասնիլ իրենց սպասարկած արուեստին ամէնէն շքեղ մէկ իմաստը։ Կ'ուզեն արտայայտել առաւե՛լ ուժ, առաւե՛լ փայլ, առաւե՛լ կենդանութիւն։

Այսուհանդերձ, այս բոլոր լաւ բաներու կողքին, Մ. Թաւրիզեանի գիրքը, վերջին հաշուով, ցաւ մըն է, նոյնիսկ տառապանք մը մեզի համար, քանի որ ինքնութիւնը չգտած կամ զայն կարծես վաճառած տաղանդի մը արտադրութիւնը կը թուի ան։ Ու երանի թէ սխալած ըլլայինք մենք։

Այսպէս, եթէ այս լաւ գրքին վրայէն վերցնէինք հեղինակին անունը, շատեր այն տպաւորութիւնը պիտի կրէին, թէ Վարուժանի անտիպ մնացած մէկ նոր գործն է որ կը կարդան։ Չենք դներ բանագողութեան հարց. այդ ուղղութեամբ չենք ալ քննած գիրքը. ու մեր մտքէն չ'անցնիր թէ նման բան մը գոյութիւն ունեցած ըլլայ։ Բայց զարմանալիօրէն

յարուցեալ Վարուժանի մը կը հանդիպինք գրեթէ ամէն էջի մը վրայ։ Առենին Օշականիզէ բառը ըսինք մէկու մը գործին համար։ Եղաւ աւելի գէշը։ Հիմա ստիպուած ենք այս գրքին համար ես ըսել Վարուժանիզէ եղած բանաստեղծութեան գիրք մը։ Մաղթենք որ զօրաւոր ազդեցութենէ անդին աղէտ մը պատահած չըլլայ։

Հարկ է հետեւաբար, որ Վարուժանի արուեստին հետ Մ. Թուրիզեանի բանաստեղծական տիվորսը կատարուի որչափ կարելի է կարճ ժամանակի մը մէջ։ Թուրիզեան պէտք է գտնէ բանաստեղծի իր ինքնութիւնը. պէտք է ունենայ զինք՝ եւ ոչ թէ ուրիշ մը սիրեալէ ընող բանաստեղծի մը ինքնաթուղթը։ Ի չար իրեն, Վարուժանին մէկ ուրիշ անունը պէտք չէ համարուի Մ. Թուրիզեան։

Ցաւալով որ լրջութեամբ ու ազնուութեամբ նկատի կ'առնուին բոլորովին բարի տրամադրութենէ մը բխող մեր այս խորհուրդները, կ'ուզենք մատնանշել նաեւ կարգ մը լեզուական եւ այլ թերիներ, որոնց հանդիպեցանք մեր ընթերցումի պահուն»

«Թեւատարած առագաստն ալիքին վրայ կիրքերուն Սպառի՛ն ու սպառե՛ն ոյժն ու հոգին թագուհւոյն»։

Ենթակայի (առագաստ) եւ բայերու անհամաձայնութիւն կայ նախադասութեան մէջ։ Եզակի է ենթական, մինչ բայերը յոգնակի են։

Էջ 62-ի մէջ կը հանդիպինք նոյն արմատով շինուած երկու բառերու պատգամախումբ եւ պատգամապետ։ Արդա՛լ։ Պատգամի խումբ կ'ըլլայ ա՛յս ձեւով եւ պատգամի պետ. մինչդեռ բանաստեղծը կ'ուզէ ըսել՝ պատգամաւորներու խումբ եւ՝ պատգամաւորներու պետ։ Կրնար դիւրութեամբ ըսել՝ դեսպանախումբ։

Լեզուական անճշդութիւն է նաեւ երբ կ'ըսուի.— «Քանդե՛ն, ջարդե՛ն անխնայ, ձերբակալեն ողջ արքան»։ Բանաստեղծին ըսել ուզածը յայտնի է. — արքան չմեռցնեն, այլ ձերբակալեն։ Այդ իմաստը չէ ստացուած սակայն։ Կրնան մտածել ոմանք. — արդէն արքան ողջ կը ձերբակալեն եւ ոչ թէ մեռեալ։ Կամ՝ կը ձերբակալեն արդէն ամբողջ արքան եւ ոչ թէ անոր մէկ մասը, քանի որ ողջ գոյականի մը քով կը նշանակէ առհասարակ ամբողջ։

Էջ 23-ի վրայ՝

Մարգարտափայլ փրփինքներ կը նաւէին
անընդմէջ,
Պարանոցէ՛ն, ծիծերէ՛ն, յանգելով իր
պորտին մէջ՝
Նաւահանգիստ մուտք գործող նաւերու
պէս հողմածածկ։

Ջեզաւ։ Քրտինքին կաթիլները որչափ ալ մեծ ըլլան եւ նաւերը որչափ ալ պզտիկ՝ հեռու են իրարմով պատկերի համաչափութիւն մը ստեղծելէ։ Լուն կարելի՛ է մեծ մրջիւնի մը չափ երեւակայել, բայց ոչ ուղտի մը չափ։ Պատկերին ներդաշնակութիւնը կ'եղծուի այդ ձեւով։

Էջ 28-ի մէջ տող մը կայ ուր Արա խօսքը Շամիրամին ուղղելով ի միջի այլոց կ'ըսէ նաեւ

«Եւ թթուածինն արցունքիդ ինչո՞ւ աչ-
քերդ կ'այրէ...»։

Մեր բարի նահապետ Արան իր օրերուն քիմիագէ՞տ մըն էր արդեօք, որ քիմիագէտի մը բառերով ըսէր... «որ թթուածինն արցունքիդ...»։ Ի՞նչ հարկ տարրալուծարան բուրող այս բառին։

Եւ այսպէս ուրիշ մանր սխալներ։

Ե. Գ.

ԻՄ ԱՇԽԱՐՀԷՆ

(ՇԱՀԱՆԴՈՒԽՏ)

1961 — Պէյրութ

Շահանդուխտ, նորեկ մը հայ գրականութեան անդաստանէն ներս, իր այս առաջին գործով կու տայ տպաւորութիւններ իր աշխարհէն։

Վերնագիրը ինքնին կը բերէ այն սահմանափակումը, որ գրքին ընթերցումը կ'առաջացնէ անխուսափելիօրէն. հպանցիկ տպաւորութիւններ միայն կան հոն, որոնք հեղինակին յատուկ եղող առանձին աշխարհէ մը կու գան։

Աշխարհը, որ կը ներկայացուի, տարօրինակ ու բացառիկ աշխարհ մը չէ, մեր գիտցած ամենօրեայ, շատ սովորական, կը մղուինք ըսելու՝ «ընթացիկ» աշխարհն է. բայց եւ այնպէս հեղինակին կողմէ առանձնացուած է ան, վերածուած է իր աշխարհին։ Դժբախտաբար սակայն, այս վերածումը եղած է ոչ թէ խորացնելով առանձնացուածը, տարբեր վերնագիրներու տակ, այլ ընդհակառակն, խուսափելով խորացումներէ, խուսափելով սրտին ըլլալու սահմանուած անկեղծութեան ճիչէն, պահելով մակերեսային ներկայացումը իրը եղող աշխարհին։

19-ը վերնագիրներով նկարագրուած աշխարհին մէջ, հեղինակը կը բացակայի, հակառակ առաջին դէմքով գրելուն, հակառակ իր իսկ կեանքէն առած ըլլալուն նկարագրած դէպքերը, անձերը եւ վայրերը։ Եւ կը բացակայի, որովհետեւ բարդոյթ մը կը կաշկանդէ զինք՝ դժուար անցած մանկութեան մը բարդոյթը, մնացած ընկերային օրէնքներու ու կանոններու վախի բարդոյթին, «ի՞նչ պիտի ըսեն»ի մտածումին։

Կը ստանանք կիսատ ըսուած բաներու տպաւորութիւնը, բնաւ չըսուած բաներու տպաւորութիւնը. երբեմն ալ կը մտածենք «հարկ կա՞ր այսքան էջ գրելու, եթէ բնաւ բան մը պիտի չըսուէր, բան մը պիտի չյայտնաբերուէր, բան մը պիտի չուարտի մեր մտքին մէջ...»։ Գրեթէ ամէն մէկ կտորի ընթերցումէն ետք կարելի է հարցնել, «լաւ, յետո՞յ...»։ «Յետոյ» ըսելով չենք ուզեր ըսել անպայման ծաւալուած ու ծամծմուած պատմութեան մը չեշտակի վերջաւորութիւնը։ Պատմութիւն մը կարելի է հարցականով մըն ալ վերջացնել, ընթերցողին ձգելով եզրակացութիւնը. կարելի է տարտամութիւնն ու անորոշութիւնը որպէս նիւթ ունենալ. սակայն ընթերցողը պէտք է զգա՛յ ատիկա, ոչ թէ մնայ շուարած եւ հարցնել ստիպուի ինքզինքին՝ «յետո՞յ, ինչո՞ւ նկարագրուած է այս բոլորը»։

Բացառութիւն մը կարելի է ընել «Պապոյս վերարկուն» եւ «Մատամը տեսա՞ր» կտորներուն համար, ուր անձնական ապրումը որոշ չափով ազատութիւն գտած է ու արտայայտուած, որով եւ կեանքը կայ։ Յաջող է նաեւ «Արեւելեան բաղնիքներ» կտորը, եթէ զայն վերցնենք որպէս թղթակցութիւն գրուած նկարագրական։

Լաւ հայերէն մը կայ գրքին մէկ ծայրէն միւսը։ Կայ նաեւ շնորհքը։ Հեղինակը միայն պէտք է ինքզինք, ձերբազատէ իր կաշկանդումներէն, եւ տայ մեզի իր ԻՐԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԸ, մակերեսէն անդին գտնուողը. տայ զայն առաջին դէմքով, թէ երրորդ, տարբերութիւն չ'ընէր. հիմնականը եղածով չգոհանալն է, խորանալը։

Ունի՞ այդ կարելիութիւնը Շահանդուխտ։ Հակառակ մեզի հրամցուած այս հատորիկին պարունակութեան, մեզի կը թուի, թէ այո՛, ունի՛։

Բ. Փ.

ԹԱՏՐՈՆ

ՈՍԿԻ ԱՔԱՂԱՂԸ

Համազգայինի «Գասպար Իփէկեան» Թատերախումբը, թատերական շաբաթի մը համար իր խաղացանկէն վերառում մը կը կատարէր, ներկայացնելով Րաֆֆիի «Ոսկի Աքաղաղը», թատերակի վերածուած, եւ Մարսել Փանեոլի «Ճազ»ը, թարգմանուած «Պզտոնի Զոհը» անուան տակ։ Թէ թատերակի վերածումը, թէ թարգմանութիւնը գործն են խումբին ղեկավար ու դերասոյց Գրն. Ժ. Սարգիսեանի։

«Ոսկի Աքաղաղը» ներկայացուեցաւ Մայիս 7-ին, 8-ին, եւ 13-ին երկու անգամ։

Րաֆֆիի վիպակէն հանուած այս թատերակը չունի, իր ներկայ ձեւին մէջ, թատերական կառոյց, աստիճանաբար զարգացող հիմնական նիւթ մը, որուն լրումին հասնելու նպաստեն իր մէջ նկարագրուած դէպքերն ու տիպարները։ Ունի սակայն սքանչելի գըծագրուած տիպար մը, դասական չէրչի ու չափազանց կծծի, տգէտ ու խաբեբայ առեւտրականին տիպարը, որուն համար աշխարհը դմակ է, իր անխղճութիւնն ալ դանակ՝ համեղ պատառներ կտրելու եւ հարստանալու համար, թէկուզ եւ թշուառներու արիւնը ծծելով, անոնց տառապանքը աւելցնելով։

Պետրոս աղա Մասիսեան։

Ժորժ Սարգիսեան։

Կար Րաֆֆիի գրքին մէջ գծագըրուած, եւ տասնամեակներ շարունակ թուղթի վրայ մնացած, հազուագիւտ ընթերցողներու ծանօթ Պետրոս աղա Մասիսեանը։

Այսօր կայ ապրող, կենդանի, հանրութեան աչքին առջեւէն չհեռացող, յիշողութեան մէջ յամեցող Պետրոս աղան։ Պէյրութէն Հալէպ, Պաղտատ, Թեհրան, հայ ժողովուրդը հիացումի բացագանչութեամբ միայն կը յիշէ Պետրոս աղա Մասիսեանը։ Հիացումը չ'երթար անշուշտ անխիղճ ու կծծի, իր եւ ուրիշներու տունը աւերող Մասիսեանի ըմբռնումներուն, այլ զայն լաւագոյնս ըմբռնած ու վերակենդանացուցած, զայն ապրող տիպարի վերածած դերասանին, Ժորժ Սարգիսեանին։

Ժորժ Սարգիսեան։ Պետրոս աղա Մասիսեան։

Երբ դերակատար մը կը յաջողի այնքան նոյնանալ դերին հետ, որ երկու անունները, տիպարինն ու իրականը, իրար կը զուգորդուին ու կը դառնան անբաժանելի, կը նշանակէ, բնական արուեստի ըմբռնողութեամբ, ամբողջական դերասանի մը առջեւ կը գտնուինք։

Պետրոս աղա Մասիսեանի դերին մարմնաւորումն իսկ, այդ կատարելութեամբ, պիտի բաւէր Ժորժ Սարգիսեանը դնելու արժէքաւոր դերասանի բարձունքին վրայ։

Անոնք որոնք դիտեցին իր խաղը, նշմարեցին կծծիացած իր ձեռքերը՝ կըծկըուած, լայնօրէն բացուելու այլեւս անկարող, կամ քթթոցը իր աչքերուն, ու կակղօրէն եկող, խորքի հիմնական պահանջին գոհացում տալու համար մեղմացուած ձայնը, կամ ձեռքերուն ու թեւերուն շարժումները՝ խաբէութիւնը առաջ քշելու համար, անկասկած որ իրենց հետ տարին անմոռանալի վայելքը՝ արուեստագիտական ստեղծագործութեան, տիպարի մը ստեղծագործութեան։

Թատերակը Պետրոս աղան է, Պետրոս աղայով կը սկսի ու Պետրոս աղա-

յով կը վերջանայ։ Կողմնակի տիպարներուն գոյութիւնը կրնայ արդարանալ միմիայն Գեւորգ աղայի տիպարին զարգացումին բերուած նպաստով մը. նոյնը՝ կողմնակի դէպքերուն համար։ Ահա թէ ինչո՛ւ բացարձակապէս աւելորդ են թատերակը ծանրացնող, հանդիսատեսը ի զուր տեղ յոգնութեան առաջնորդող, 8-րդ, 9-րդ, 10-րդ, եւ 11-րդ տեսարանները։

Միքայէլի Մոսկուայի կեանքը, իր բարեկամներուն մտայնութիւնը, կամ հայ ժողովուրդի տառապանքն ու անոր համար կատարուած հանգանակութիւնը, ոչ մէկ կապ ունին Գեւորգ աղային հետ։ Վերջին վիպապաշտութիւն բուրող տեսարանները, Միքայէլի սիրահարութիւնն ու ամուսնութիւնը, անջատ նիւթեր են, կապ չունին Գեւորգ աղային հետ, պէտք է զեղչուի անոնց մանրամասն ցուցադրումը։ Վերջին չորս տեսարանները պէտք է փոխարինել մէկ արարուածով, ուր Գեւորգ աղայի անանկութիւնն ու մահը ցուցադրուին։

Այդ ձեւով թատերա՛կը կը շահի, հանրութիւնը չստիպուիր չորս ժամ մընալ թատերասրահին մէջ, կողմնակի տիպարներ իրական նիւթ կ'ունենան խաղալու եւ բաժին՝ թատերակի եւ գլխաւոր տիպարի կերտումին մէջ։

Թատերակի նիւթին վերաբերող այս հիմնական թերութիւնը նկատի առնելով երբ մօտենանք խումբի ամբողջութեան խաղարկութեան, գոհացուցիչ պիտի գտնենք զայն, տեղ տեղ շատ յաջող վերակենդանացումներով ու խաղարկութեամբ (Տիկ. Զ. Շանթ բանտարկուած երիտասարդի մօր դերով. Վարուժան Թըռըրչեան՝ Աւետ արբերի դերով. փոքրիկ Նուարդիկ Վարդապետեան Հռիփսիմէի մանկութեան դերին մէջ)։

Բեմական ընդունակութեան ու շընորհքի յայտնութիւն մըն էր, մանաւանդ սկիզբի մասին մէջ, Օր. Շ. Այնթապլեան, Հռիփսիմէի դերով։ Դիտողութիւն մը սակայն իր հագած հագուստին կարմիր գոյնին ու ձեւին համար, որոնք նպաստ մը չէին իր տիպարի կերտումին։

Միւս տիպարները բեմական բաւականաչափ հաստատուն կառոյց չունին, ու մնացին ամբողջութիւնը չխանգարող, տանելի ընտելութեան մը սահմաններուն մէջ։ Բացառութիւն մը ընել պէտք է Գրն. Ժ. Շահապեանին համար, որ Սիմոն Եակոբիչի տիպի դերով մը, եթէ չենք սխալիր, առաջին անգամն է որ կը ներկայանայ մեզի, եւ կրցաւ այս նոր ձեւի տիպարին պատկերացումը կատարել պէտք եղած ճկունութեամբ։

ՊՂԱՏՈՆԻ ԶՈՀԸ

Պղատոնի զոհը ներկայացուեցաւ Մայիս 10-ին, 11-ին եւ 12-ին երկու անգամ։ Չորս արարնոց այս թատերակին նիւթը հետեւեալն է, ամփոփ կերպով տրուած։ Կեանք մը ամբողջ մտքի ու հոգիի աշխարհին նուիրուած փրոֆ. Պալզաք, հոգեկան խորունկ փըլուզում մը կ'ունենայ, երբ կը տեսնէ թէ տարիներու աշխատանքով կառուցած իր համբաւը մէկ անգամէն կը խորտակուի, երբ գիտնական մը կը փաստէ, թէ ձեռագրի մը կիսովին սրբուած բառերուն գուշակումովն ու ամբողջացումովը իր վերականգնած յունարէն գրութիւնը Պղատոնինը չէ, ինչպէս ինք կարծած էր մինչ այդ. ինչպէս հաւատացած էր նաեւ գիտական աշխարհը։

Մարմնական պահանջները միշտ զսպած, զանոնք ներմղած փրոֆէսէօրը, հասած է արդէն ծերութեան դուռը, երբ իր մտքին ու երազներուն աշխարհը կը խորտակուի այդ ձեւով։ Ափսոսանք եւ հիասթափութիւն մը ծնունդ կ'առնեն իր հոգիին մէջ. «փուճ» կը յայտարարէ գրքերու ու մտքի աշխարհը, կը նետէ վրայէն ուսուցչական վերարկուն, ու կ'ուզէ «կեանքը ապրիլ»։

Ինքն իր հետ երկար պայքարելէ

եւոք, իր երիտասարդութեան աշխարհի ցանկութեանց վերյիշումէն եւոք, անոնց ի զուր տեղ յադեցուած չըլլալուն մտածումին հասնելէ եւոք, կը փորձուի ամուսնանալ, իր աշակերտուհիներէն, իրմէ 35 տարով փոքր Սիլվիային հետ, շարժելով անոր գութը, անձնազոհութեան սպառնալիքներով վախցնելով զայն։

Քանի մը օրուայ վարանքէ, կէս բերան խոստումներէ եւոք, աղջիկը կը գտնէ ինքզինք, իր դասընկերոջ, երիտասարդ ուսանող Ստեփանովիչի հետ ու անոր օժանդակութեամբ ալ կը մեկնի փրոֆ. Գալպաքի տունէն։

Նոր խորտակումէն, այս նոր հիասթափութենէն եւոք, ներքին նոր պայքարներէ եւոք, փրոֆ. Գալպաք ի վերջոյ կը վերադառնայ իրեն հարազատ միակ աշխարհին, գրքերու ու մտքերու աշխարհին։

Փանեոլի այս թատերակը լաւ կառուցուած գործ մըն է, տիպարները կանգուն պահող, ցցուն դարձնող ու անոնց բնականութիւնը պահող բաւարար տողերով, արագ ու կենդանի ընթացող տրամախօսութիւններով։ Միակ բացառութիւնը կը կազմէ փրոֆ. Գալպաքի բարեկամ, երկաթի վաճառական Պէրկանի տիպը, որ ոչ մէկ կապ ունի թատերակին հետ, մտցուած է առաջին արարուածէն ներս, որպէս «փրոֆէսէօրին բարեկամ հիւրը», պարզապէս կարելիութիւնը տալու համար հեղինակին իր նիւթին ցուցահանումը ընելու եւ փրոֆէսէօրին գաղափարական մտաւորականի տիպը ընդգծելու, կեանքէն հեռու մնացած ըլլալը շեշտելու համար։ Թատերակին միակ տկար այդ մասը անցնելէն եւոք, առաջին արարի առաջին մասով փրոֆէսէօր Գալպաքի տիպարին ծանօթանալէ եւոք, թատերակը կ'ընթանայ պէտք եղած զարգացումով, պէտք եղած բնական յաջորդականութեամբը դէպքերուն, դէպի բախումը, դէպի վերջնական լուծումը, փրոֆ. Գալպաքի հոգիին ու մըտքին խախտուած հաւասարակշռութեան վերահաստատումը։

Համազգայինի «Գասպար Իփէկեան» թատերախումբը, թատերական արուեստի անխառն վայելք մը ընծայեց Պէյրութահայ հասարակութեան, Մարսէլ Փանեոլի այս գործին բեմադրութեամբ։ Եւրոպական լաւ պատրաստուած ու փրոֆէսիոնէլներու թատերախումբ մը նոյնքան վայելք պիտի պատճառէր միայն եւ ոչ աւելի, եթէ անշուշտ, մերը եղող արժէքներուն վերաբերմամբ ստորակայական բարդոյթները մէկդի դրուին։

Չկայի՞ն թերիներ. անշուշտ որ կային, կարելի է մատնանշել, փնտռել, երեւան բերել. ոմանք տեսանելի՝ առանց փնտռելու, առաջին նայուածքով պիտի մատնանշենք։ Սակայն բոլորն ալ երկրորդական կը դառնան, շուտով կը սրբուին, կ'անհետին մտքէդ, ու կը մընայ միայն հոյակապ խաղարկութիւնը խումբին, որպէս ամբողջութիւն առած, ու ամէն մէկ դերասանին՝ որպէս անհատ դերասան առած։ Կը մնայ արուեստը, արուեստի գործի մը ներկայ եղած ըլլալու յուզիչ ապրումը, գոհունակութեան, անխառն գոհունակութեան զգացումը, ու բառերը կը սկսին պակսիլ սահմանելու համար զգայնութիւններն ու մտածումները։

Ո՞ր անկիւնէն սկսիլ, ո՞ր մէկ դերասանէն, ո՞ր մէկ դերէն։ Երկրորդականներէ՞ն։ Բայց կա՞յ երկրորդական դեր, երբ յաջող է թատերակը, ու արուեստի պահանջներով կը մօտենան բեմադրութեան գործին, դերասաններն ու բեմադրիչը։

Աշակերտներէ՞ն սկսիլ արդեօք, ու մատնանշել այնքան բնական եւ ուշագրաւ խաղարկութիւնը Սարգիս Սարգիսեանի, իր կողքին նաեւ Կ. Խաչատուրեանի եւ Ա. Գոյաճեանի. թէ ոչ նախ մատնանշել Պրն. Յակոբ Նոխուտեանի սքանչելի մարմնաւորումը համալսարանի քարտուղարին, միամիտ նախկին ոստիկանին, որուն սրբազան բանը իր բանալիներն են ու օրէնքը միայն։ Հայգա Մելանին, փրոֆ. Գալպաքի տարա-

տուհին (Տիկ. Ջեսիկա Շանթ) գուրգուրոտ, իր փրոֆէսէօրով հպարտ, նոյն ատեն որոշ չափով մը երիտասարդներէն նախանձող, քիչիկ մը քրոջ տեղ անցած ու խրատող, փրոֆէսէօրը ուղիղ ճամբուն բերելու համար անդադար մրթմրթացող Մելանին, որ իր գլխու, մարմնի ու ձեռքի շարժումներով այնքան բնական կերպով վերակենդանացուցած Տիկ. Շանթի կողմէ, որ կու գար ապացուցել իր խաղարկութեամբ, թէ ըմբռնողութիւն ու շնորհք ունեցող դերասանին կամ դերասանուհիին համար չկան արհամարհելի դերեր, այլ կան միայն դերեր, որոնց կարելի է բնական արուեստին շնորհիւ շունչ ու կեանք տալ։

Համալսարանի անօրէնին դերը կը խաղար Պրն. Խորչեան։ Աչքերու բացխըռումներով, ուսերու իր բռնուածքով, ձայնի սքանչելի ելեւէջներով, կրցած էր ան ցուցահանել տարիքը առած, «պաշտօնին դերը խաղցող» անօրէնի տիպար մը, փրոֆ. Պալզաքի փառքին եւ հմտութեան, աշակերտներուն քով ամենցած ժողովրդականութեան նախանձող, դատարկ ու ամենօրեայ ծերուկի տիպար մը։ Քիչ մը չափազանցուած ամերկութիւնը եթէ զեղչուէր, Պրն. Վարուժան Թըրըշեան, իր այս դերով, ցարդ խաղացած տիպարներէն տարբեր տիպարի մը նորօրէն տարբեր խաղարկութեամբ, կու գայ կանգնիլ հայ բեմին վրայ որպէս դերասան, որ ճամբայ կ'ելլէ դէպի արուեստի բարձունքները։

Յայտնութիւն մըն էր Օր. Գարմէն Գուստաքեան, բեմական կարելիութիւններով, շնորհքներով ու յարմարութիւններով։ Ուսանողուհի Սիլվիայի իր դերը, թէեւ համեմատաբար երկրորդական ու պարունակութեամբ ոչ հարուստ, տակաւին փրոֆ. Պալզաքի հետ ունեցած իր կապակցութեամբ, անոր մէջ առաջացուցած սիրոյ զգացումով՝ կը դառնար փափուկ դեր մը, դժուար, խութերով լի, եւ որ կրնար վտանգել, նոյնիսկ ծիծաղելի դարձնել փրոֆ. Պալզաքի տիպարը ներկայացնող դերասանին խաղարկութիւնը։ Բայց եղաւ ճիշդ հակառակը։ Օր. Գուստաքեան կրցաւ կենդանացնել միամիտ, դիւրազգած ու դիւրախաբ աշակերտուհիի տիպարը, ամենայն բնականութեամբ, ու իր խաղով կարելի դարձուց փրոֆ. Պալզաքի եւ իր յարաբերութեանց տեսարաններուն դրամաթիքի սահմաններուն մէջ մնալը։

Պրն. Ռազմիկ Լիպարիտեան երիտասարդ սիրահարի ապերախտ ու դժուարին դերը կը տանէր։ Կը պակսի տակաւին իրեն արտայայտութեանց, ապրումին բնականութիւնը, խորութիւնը, որ կրնայ գալ յարատեւ աշխատանքով ու ճիգով։

Գերկանի տիպարը կիսկատար է, չունի բաւարար գոյութեան իրաւունք. զայն տանելի չափերով բեմ հանելու պարտականութիւնը ինկած էր Պրն. Մ. Ալաճեանի ուսերուն։

Պրն. Ժ. Շահապեան զգալի յառաջդիմութիւն մը կը յայտնաբերէր բնականութեան եւ ապրումներու արտայայտութեան հարազատութեան մէջ, իր առանձնած երիտասարդի դերով։ Երիտասարդը փրոֆ. Պալզաքի երիտասարդութիւնն է, երեւակայութիւնը, յիշողութիւնները, որոնք բեմին վրայ կը մարմնաւորուին տիպարով մը, որ պայքարի մէջ է փրոֆ. Պալզաքի հետ, զայն տանելու համար իր հին, չապրուած կեանքին, սեռերուն ու սէրերուն, զայն խարտակելու համար, առնելու համար չյագեցած երիտասարդութեան մը վրէժը։ Պրն. Շահապեան այդ երեւակայութեան յաջող մարմնաւորումը եղաւ. գրգռող, փորձութեան ենթարկող, նեղ բայքին օգնութեան հասնող, ապա մահացնելու խել պատրաստ։ Շատ յաճախ վերերեւումը տակաւին երիտասարդին, յիշողութիւնները ներկայացնող այդ անձնաւորութեան, ունէր անխուսափելի վտանգը իր մէջ. կրկնութեամբ, յաճախակի կրկնութեամբ ծիծաղելի դառնալու վտանգը։ Հեղինակը, կամ բեմադրիչը պէտք է նուազեցնեն անոր երեւումները, պահելու համար հաստատակութիւնը ող-

բերդական ապրումի սահմաններուն մէջ։

Փրոֆ. Գալըգաքի ծանր դերը բաժինն էր Գրն. Ժ. Սարգիսեանի։ Գաղափարական մարդը, հիասթափուած մըտաւորականը, սէրը իր մէջ մեռցուցած մարդը, սիրոյ կարօտով տառապող, սակայն երկար ատեն մարմինը, աչքերն ու ձեռքե՛րը զսպող մարդը։ Յանկարծ ետ դարձ մը փորձող ուսուցիչը, որ աշակերտներուն խակ աչքը բանալ կ'ուզէ, զանոնք կեանքին մղել կ'ուզէ. ուշացած փորձը տիրանալու գեղեցկութեան ու մարմինին. եւ մանաւանդ մարդկային ներքին պայքարը հակադիր մղումներու միջեւ, — այս բոլորը պիտի արտայայտուէին բեմին վրայ ու տրուեցան ամբողջական, ապրուած, ըմբռնուած ու խորացուած, վերակենդանացուած ձեւով, Գրն. Ժ. Սարգիսեանի կողմէ, որ կու գար Գեորգ աղա Մասխեանի դերը խաղալէն մէկ օր ետք, այս բոլորովին տարբեր տեսակի տիպարին այդքան յաջող խաղարկութեամբ, ընդգծելու՝ դերերը լաւագոյնս ըմբռնելու, տիպարներուն հետ նոյնանալու ու զանոնք վերարտադրելու դերասանի իր անվիճելի կարողութիւնը։

Մեծ նպաստ մըն էին թատերակին յաջողութեան, նաեւ շատ յաջող դիմայարդարումները, մանաւանդ փրոֆ. Գալըգաքի դիմայարդարումը (Ս. Յ. Սարգիսեան) ինչպէս նաեւ լոյսերու զատորումն ու խաղերը (Յ. Մամիկոնեան) ու բեմայարդարութիւնը (Տ. Շիրինեան)։

Խումբին ամբողջութեան և անոր ամբողջական յաջողութիւնը կը պարտինք անշուշտ եւ ամէնէն առաջ՝ բեմադրիչին, որ նոյնպէս Գրն. Ժ. Սարգիսեանն էր. վայելքը այս պարագային, ոչ միայն անջատ խաղարկութիւններն էին այլ նաեւ ամբողջութիւնը, այսինքն բեմադրիչին ալ աշխատանքը։ Այդ մարզին մէջ, երկրորդական թերութիւններ էին Գրն. Գերկանի տասը ժամ՝ ճամբորդութենէ ետք, ճամբորդական պայուսակով ըլլալով հանդերձ, фрак հագած ըլլալը. Ստեփանովիչ ուսանողին նիւթականի կարօտ վիճակի մէջ ըլլալով հանդերձ, այդքան շիք հագուած ըլլալը. Սիլվիայի ու Ստեփանովիչի փրոֆէսէօրի քովէն հեռանալու վերջին տեսարանին մէջ քիչ մը շատ արագ, շատ մեքենական ու անբնական ձեւով մեկնումը երկուքին, որ բնականաբար ծիծաղ պիտի առաջացնէր։

Ուշադրութեան արժանի էր նաեւ, լեզուական թերի մը։ Լ. Շանթ ունէր իր լեզուն, եւ երբ ի՛նքն է գործածողը, իր ճարտարութեամբ եւ ամբողջականութեամբ, չենք խրտչիր. սակայն երբ յանկարծ, տեղ տեղ միայն, տող մը երկու Լ. Շանթի լեզուով կ'արտայայտուի թարգմանիչը, բնականաբար խորթ կը հնչէ։

Մանր թերութիւններ են ասոնք միայն։ «Գասպար Իփէկեան» Թատերախումբը ու իրենց վարիչը, Գրն. Ժ. Սարգիսեան, իրենց այս զոյգ ներկայացումներով ո՛չ միայն վայելքը տուին Պէյրութահայ հասարակութեան, բեմական արուեստին — եւ այս, հակառակ խաղցուած նիւթերուն կրկնութիւն մը ըլլալուն — այլ նաեւ ընդգծեցին խումբին հաւաքական արժէքն ու կարելիութիւնները՝ աւելի դժուարին թատերակներու ալ խաղարկութեամբ։

Յարատեւ վերե՛լքն ու կեա՛նքն են որ հիմա պարտաւորութիւն կը դնեն խումբին ու իր վարիչին ուսերուն, ձեռք զարնելու նոր նիւթերու, աւելի ծանր ու աւելի արժէքաւոր պարունակութեամբ թատերակներու, հայ հասարակութեան հրամցնելու նաեւ թատերական արուեստի աւելի բարձր մակարդակներուն վրայ գտնուող թատերակներ։

ԱՒԵՐԱԿՆԵՐԻ ՎՐԱՅ

Մարտ 24-ին եւ 25-ին Լ. Օ. Խաչի քաղաքի մասնաճիւղի կազմակերպութեամբ եւ ղեկավարութեամբ Պրն. Թ. Այնէճեանի Համազգայինի «Լեւոն Շանթ» թատերախումբը ներկայացուց Շիրվանզադէի «Աւերակների վրայ»ն։

Թատերակներ կան, որոնք չեն կըրնար ապրիլ իրենց ժամանակէն անդին, կը դառնան հին ժամանակները յիշեցնող երեւոյթ մը միայն։ Այդպէս է մանաւանդ, երբ օրին իսկ թատերակը խորք չէ ունեցած եւ ապրումներուն արտաքին երեւոյթը միայն նկատի ունեցած է։

Անոնցմէ է Շիրվանզադէի «Աւերակների վրայ»ն։

Յաջող կայծեր հոս ու հոն, կարելիութիւններ։ Սօսի Թաւուքճեան՝ Նոյեմզարի դերով, Բիւզանդ Արդումանեան՝ Աթանաս Ֆրանգիւլեանի դերով, Մարի Խաչատուրեան՝ մօրը, Նարկիզի դերով, Մարտօ Մարաշլեան՝ Շամիլ բէկի դերով, Վարդուհի Քիւրքճեան՝ Ոսկաննայի դերով։ Երբեմն ուշադրութիւն գրաւող խաղ մը։ Օրինակ Պրն. Գ. Գազանճեան՝ որ առաջին անգամ ըլլալով բեմ կը բարձրանար, սիրահարի պատասխանատու, դժուարին դերով մը կրցաւ սպասուածէն աւելին տալ իր դէմքի արտայայտութեանց ու շարժումներու խաղարկութեամբ. Թերութիւնը՝ որուն պէտք է յաղթահարէ, եթէ կը սիրէ թատերական արուեստը, լեզուական է, հնչիւններն են, շեշտերը. եւ անշուշտ փորձառութեան պակասը՝ որուն կարելի է յաղթել յարատեւ ճիգով միայն։ Երբեմն յաջող խաղարկութիւն մը՝ ինչպէս օրինակ Պրն. Գալուստ Ճանսըզեանի խաղարկութիւնը, հիւանդ եղբօր դերին մէջ։ Անոնք էին որ պահեցին խաղարկութիւնը ընդհանուր առումով բաւարարի սահմաններուն մէջ, մատնել տալով մեզի, որ եթէ չպակսէր իրենց թատրոնին իրական սէրը, չպակսէին նըւիրուելու, յարատեւելու, յառաջդիմելու համար պէտք եղած կամքն ու աշխատանքը, հաւանական է որ հասնէին բարձունքներու։

Պրն. Թ. Այնէճեանի կատարած ընտրութիւնը Ճորճ Ագիլբէկեանի դերին, թերեւս չէր համապատասխաներ իր բեմական կարողութեանց. շատ աւելի յաջող խաղարկութիւն մը յայտնաբերած էր «Հին Աստուածներու» Ծղնաւորի դերին մէջ։

Դերեր ունէին նաեւ Օր. Սիւզի Խաչատուրեան, Օր. Ազատուհի Խաչատուրեան, Յարութիւն Գարբիէլեան, Յարութիւն Մահլէպճեան որոնք կրցան պահել պէտք եղած համաչափութիւնը, ընդհանուր խաղարկութեան մէջ։

ՆԱՄՈՒՍ

Հայ Աւետ. Գոլէճի Շրջ. Միութեան թատերախումբը, 28 Ապրիլին եւ 5 Մայիս 1962-ին, Գոլէժ տը լա Սալի թատերասրահին մէջ ներկայացուց Շիրվանզադէի «Նամուս»ը, բեմադրութեամբ Պրն. Ա. Կարապետեանի։

Թատերակ մը՝ որ շատ շատ կրնայ համարուիլ փորձ մը, որոշ ժամանակաշրջանի մը բարքերուն պատկերացման։

Բազմաթիւ դժուարութիւններ... Օրինակ արեւելահայերէնը ուղիղ հնչելու. կամ ձախորդ թատերակի մը կիսկատար տիպարներուն՝ տկար ուժերով շունչ տալու. նոր բարքերու տէր հասարակութեան մը առջեւ, հինցած բարքերու ուրուագծային թատերակով մը, անոնց կատակերգութեան գիրկը իյնալու, հրապարակ գալու անկարելի փորձ մը, նոյնիսկ եթէ ուժերը փորձուած ուժեր ըլլային։

Տեղ տեղ գոյութիւն ունեցող քիչ մը բնական խաղարկութեան նշոյլները չեն բաւեր փրկելու համար թատերակ մը, կամ ներկայացում մը, ինչքան ալ գնահատելի ըլլայ հայ բեմին համար թափուած ահագին ճիգն ու աշխատանքը։

ՕՓԵՐԵԹ

ԿԱՐԻՆԷ

Պէյրութի Հ. Բ. Ը. Մ.-եան եւ Հ. Ե. Ը.-ի մշակութային կեդրոնական յանձնախումբի կազմակերպութեամբ, մասնակցութեամբ Հ. Ե. Ը.-ի «Երգի պարի» խումբին եւ Վ. Փափազեան թատերախումբին, Մայիս 5, 6, 11, 12 եւ 13-ին, Գալուստ Կիւլպէնկեան հանդիսասրահին մէջ ներկայացուեցաւ Տիգրան Չուխաճեանի «Լէպլէպիճի Հոր Հոր Աղա»ն հայերէնի վերածուած, վերամշակուած Թ. Սարեանի կողմէ, «Կարինէ» անուան տակ: Երաժշտական ղեկավարն էր ծանօթ երգահան Պրն. Հ. Պէրպէրեան, բեմադրիչն էր Պրն. Գ. Ցազլեան:

Օփերաներու եւ օփերեթներու մէջ գլխաւոր դժուարութիւնը կը կայանայ երգին ու խաղին համադրութեան մէջ, երկուքի՛ն ալ յաջողութեանը մէջ:

Յաջող ըլլալով հանդերձ, մենակատարները չունէին անշուշտ օփերաներու յատուկ ուժեղ ու մարզուած ձայներ, այդ պակասը կը փոխարինուէր սակայն ընդհանուր առումով յաջող խաղարկութեամբ մը, մանաւանդ Հոր Հոր աղան (Զարեհ Զրոյեան) որ դերասանի մը կարողութիւնը երեւան բերաւ որպէս ընկերակցութիւն իր երգերուն. ինչպէս նաեւ Օր. Ն. Պէրպէրեան, որուն ո՛չ միայն խաղը յաջող էր ու բնական, այլ նաեւ ձայնը, ու երգելու թէքնիքը. Նոյնը կարելի է ըսել Պրն. Տիգրան Ժամկոչեանի համար (Մարգարի դերով): Պրն. Ս. Գունտաքճեանի խաղարկութեան պակասը (Արմէնի դերով) մեներգներու կը վերածէին իրեն բաժին ինկած եղանակներուն վերարտադրումը:

Մասնաւոր յիշատակութեան արժանի են Արմէնի բարեկամները, Թորոս Սարգիսեան, Համբարձում Տատրեան, Յարութիւն Թումայեան, Գէորգ Սողոմոնեան, եւ ոստիկանապետը՝ Պրն. Վարդգէս Իւրնէշլեան, որոնք իրենց բնական խաղով եկան չարունակ համեմելու օփերեթին զանազան տեսարանները:

Երեսուն հոգի բեմին վրայ, երբեմն աւելի, ինչքան ճիգ ու աշխատանք պէտք է չինելու համար անբնական կեցուածքներու, դիրքաւորումներու ու շարժումներու խութերուն վրայ...: Գր. Գ. Ցազլեան ճարտարօրէն, կրցած էր օփերեթի խումբը փրկել այդ խութերէն, եւ ուսումնասիրուած, ըմբռնուած, բնական զասաւորումներով, անկիւններու մէջ, կամ կողմնակի տեղի ունեցող մանր մունըր խաղերով, առաջացնել դժուարինը՝ բնականը, կեանքը բեմին վրայ, այդքան բազմանդամ խումբի մը մէջ:

Իր ձեռք բերած յաջողութեան մէկ խոշոր մասը, խումբը կը պարտի անկասկած, դերուսոյցին, բեմադրիչին, Պրն. Գ. Ցազլեանին:

Գունեղ, գունագեղ էին ու ճոխ, հագուստները: Բայց քանի որ կարելի էր արդիականացնել մազերը աղջիկներուն, կօշիկներն ու հովանոցները, ինչո՞ւ կարելի չըլլար արդիականացնել տղոց մեծ մասին գլխանոցները... որոնք ոչ միայն հաճելի չէին, այլ տարօրինակ կերպով կը հասարակցնէին տիպերը:

Երաժշտական համադրութեան, համաչափութեան, ու երգչախումբին այնքան անսայթաք ելոյթը անշուշտ կը պարտինք երաժշտական խմբավար Պրն. Հ. Պէրպէրեանին եւ իր ղեկավարած նուագախումբին:

Եթէ օփերեթային ձայներու փայլուն ցուցադրութիւն մը չեղաւ «Կարինէ»ն, յամենայն դէպս ժողովրդային գոհունակութեան յաջողութիւն մըն էր ան:

Դիտողութիւն մը սակայն նիւթի ընտրութեան տեսակէտէն: Եթէ այսքան աշխատանք պիտի թափուէր ու համադրուած ճիգ, ինչո՞ւ երթալ գերեզմանէն հանել «Լէպլէպիճի Հոր Հոր աղա»ն թէկուզ եւ հայացուած...: Եթէ անպայման Չուհաճեան պէտք էր խաղալ, կար իր Արշակ Բ.-ը, որ Օփերա է անշուշտ, եւ աւելի դժուար՝ անկասկած, սակայն գէթ Արշակ Բ. է եւ ոչ թէ «Լէպլէպիճի»:

Թ. Փ.

ԱՐՈՒԵՍՏԻ ԱՍՊԱՐԷԶ

«ՔՆԱՐ» ԵՐԳԻ ՊԱՐԻ ԱՆՍԱՄԲԼԻ ԵՐԵԿՈՆ

Հինգ տարիներէ ի վեր հրապարակի վրայ այլեւս ինքզինք պարտադրած երգի ու պարի խումբ մըն է «ՔՆԱՐ»ը։ Տարին քանի մը անգամ կրկնուող իր ելոյթներուն, հազարաւոր հանդիսականներ ժողովրդական արուեստէն փոխանցուող վայելքը կ'ապրին, սպասելով յաջորդ ելոյթներուն, մեծ հետաքրքրութեամբ եւ կարօտի զգացումով։

Հիմնադրութեան առաջին իսկ օրէն, այս խումբին ղեկավար անձերը ազնիւ նպատակ մը ունէին յառաջադրած։ — Ծառայել Հայ մշակոյթին, երգի ու պարի գծով։ *Տողը փրցուած է այն յայտագիր-պրօշիւրէն, զոր վերջին իրենց ձեռնարկներուն — Քոլէժ տը լա Սալի մէջ տրըուած, 15 եւ 16 Ապրիլ 1962-ին — բաժնեցին սրահէն ներս մտնողներուն։ Եւ այդ նպատակին ի խնդիր քով քովի են բերուած պարելու եւ երգելու շնորհով օժտուած տղաքն ու աղջիկները, որպէսզի մեր ժողովրդական գոհարներու մատուցումովը, հաղորդ դարձնեն Հայ հանդիսականները այդ գեղեցկութեանց, եւ հպարտութեան ու խանդավառութեան զգացումներով լեցնեն զանոնք, հայկական արժէքներուն հանդէպ։*

Ձենք ուզեր մանրամասնօրէն անդրադառնալ այն դժուարութեանց, որոնք յաճախ շատ մը տեղեր արգելք կ'ըլլան նման ազնիւ նպատակներու իրագործման։ Փորձերու յատուկ սրահներու պակասը, ընդհանրապէս աշխատաւոր տարրէ կազմուած ըլլալուն պատճառաւ փորձերու անկանոնութիւնը՝ առողջական բացակայութեանց հետեւանքով, որակաւոր ուժերու հեռու մնալու տրամադրութիւնը, պետական նիւթական միջոցներու չգոյութիւնը, ձեռնարկներու կազմակերպչական ահաւոր դժուարութիւնները եւլն. եւլն.։

Բարեբախտաբար, այս յուսահատեցուցիչ դժուարութիւններուն դիմաց, կայ գոհողութեան, անխոնջ նուիրումի ոգին, Տէր եւ Տիկ. Աբրահամեաններու մօտ, որոնք նոյն այդ ոգին փոխանցած են իրենց զաւակներուն։

❦

«ՔՆԱՐ» խումբը իսկապէս որ արժանի է գնահատութեան, իր առաքելութեան ճամբուն մէջ ձեռք բերած յաջողութեան համար։ Արտասահմանեան մեր աս ընդհանուր թոհուբոհին մէջ, երբ բումպաներն *ու* սամպաները, ռոքնրոլներն *ու* թուիսթները, *իրենց խենդ շարժումներու յորձանքին մէջ կ'առնեն երիտասարդութեան հազիւ բացուած մեր տղաքն ու աղջիկները, երբ օտար երգերու հաճոյացնող ու թեթեւցնող մեղեդիները կ'աղարտեն անոնց Հայ լսողութիւնը, «ՔՆԱՐ» խումբը կու գայ բանալու մեզի Հայ երգին քաղցր ու հարազատ ձայնը եւ Հայ պարին ազնուացուցիչ նազանքն ու առնական շարժումներու խրոխտութիւնը։ Նրբութիւնը՝ հեզաճկուն աղջիկներուն եւ ուժը՝ լեռնազաւակ տղամարդերուն։*

Այս բոլորով հանդերձ, իր ընդհանրութեանը մէջ դիտուած, կ'ուզենք նշել հետեւեալը.—

Բեմին վրայ գործադրուած զանազան բաժիններու միջեւ ներդաշնակութեան եւ ամբողջական ըլլալու պակասը կը նշմարուէր։ Այն տպաւորութիւնը կը ստանայինք յաճախ, որ իւրաքանչիւր բաժին — պարախումբ, երգչախումբ, նուագախումբ — ինքնիր մէջ եւ ինքն իրեն համար գործող միաւոր մըն է, անկախ ամբողջական միութեան մը մաս կազմելու անհրաժեշտ պարտադրանքէն։ Մասեր կային ամբողջէն անջատ. սենեակներ՝ շէնքի չվերածուող։ Ահա թէ ինչո՞ւ յաճախ պարողներուն ոտքի շար-

ժումներն ու նուաղախումբի չափերը անկանոն ընթացքով կը գործադրուէին։

Խումբը կազմող անդամ անդամուհիները, գրեթէ ամէնքն ալ օժտուած են բաւական լաւ շնորհներով, ըլլայ պարի, ըլլայ երգի բաժիններուն համար։

Աւելորդ կը գտնենք մեներգողներուն անչափ ճիգը, հայաստանեան երգիչները ընդօրինակելու։ Ամէն անձ ինքզինք պէտք է ըլլայ եւ ոչ թէ պատճէնը բնագրին։

Այս տեսակէտէն դիտած, երկու ձեռնարկներուն ալ, որոնց ներկայ եղողները խանդավառութեամբ եւ քաջալերանքի արդար ծափահարութիւններով դիմաւորեցին զիրենք, պէտք է գնահատանքով յիշել անունը Օր. Ա. Հայթաեանի, որ Զէյլանի պարին մէջ, իր նուրբ ու զուսպ շարժումներով, պարելու ըմբռնելի շնորհով մը, զատուեցաւ ընդհանուր մթնոլորտէն եւ շատ կարճ իր ելոյթովը արուեստի վայելքը մնայուն ապրումի վերածեց մեր հոգիներէն ներս։

Իբրեւ եզրակացութիւն կրնանք ըսել, որ սփիւռքի իսկապէս աննպաստ սա պայմաններու ներքեւ «ԲՆԱՐ» խումբին ներկայութիւնը մեր կեանքէն ներս անհրաժեշտութիւն մըն է, ազգային մեր գոյութեան պայքարին համար, ու պարտք կ'իյնայ ամէն Հայու վրայ, կարելի օժանդակութիւնը բերել այս ձեռնարկին։

«ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ» ԵՐԳՉԱԽՈՒՄԲԻՆ ՀԱՄԵՐԳԸ

Պոլսոյ «Մամիկոնեան» Երգչախումբը համերգ մը տուաւ Ամերիկեան Համալսարանի Ջեփըլին մէջ, հոգեւոր եւ աշխարհիկ երգերու յայտագրով մը։

Խումբին մաս կը կազմէին Պոլսոյ Օփերայի մեներգող Օր. Ալիս Քիթապճեան, Պետ. Երգչախումբի անդամներէն Գեղամ Քիպարեան, Ժանէթ Տօնիկեան, Մովսէս Քոչաքեան եւ այլ արժէքաւոր տարրեր։ Խումբը իր ամբողջութեանը մէջ հեռու էր լրիւ կազմը ներկայացնելէ, ինչ որ մասնաւորաբար ըզգալի դարձաւ յայտագրի որոշ մասերու կիրարկման մէջ, յատկապէս ուժերու անհաւասարակշռութեամբ։

Յայտագրին առաջին մասը կը բաղկանար Կոմիտասեան քառաձայնով Ս. Պատարագի կարգ մը կտորներէն, իսկ երկրորդ մասին մէջ տեղ գրաւած էին, բացի Կոմիտասի երգերէն, կարգ մը դասականներ եւ նոր ստեղծագործութիւններ, գրեթէ բոլորն ալ հայ երգահաններէ։

Երգչախումբը, որ բազմաթիւ դըժուարութիւններ յաղթահարելու հարկադրանքին տակ կը գտնուէր, – յոգնութիւն, փորձի պակաս, ուժերու ներդաշնակումի կարիք և նման պարագայական ստիպողութիւններ –, կրցաւ այսուհանդերձ ըստ բաւականին յաջող դուրս գալ այս համերգէն։ Համերգը տրուեցաւ գրեթէ առանց լուրջ ու խնամուած փորձի, պակասաւոր կազմով մը։ Կարելի էր անշուշտ աւելի մեծ արդիւնքի մը հասնիլ, եթէ փորձերը տեղի ունեցած ըլլային կանոնաւորաբար, եւ խումբը կազմուած ըլլար աւելի որակաւոր ուժերէ եւ ոչ թէ ճամբորդելու կարելիութիւնն ու տրամադրութիւնը ունեցող տարրերէ միայն։

Այսուհանդերձ, ձեռնարկը կարելի է նկատել տուեալ պայմաններու մէջ գոհացուցիչ՝ ի մասնաւորի մեներգներու բաժնին համար, որոնք ցոյց տուին, թէ կը կատարուին փորձառու եւ օժտուած արուեստագէտներու կողմէ։ Այսպէս, Մովսէս Քոչաքեան եւ Գեղամ Քիպարեան փաստեցին իրենց անուրանալի արուեստը։ Անմոռանալի պիտի մնայ մանաւանդ Ալիս Քիթապճեանի ինքնատիպ մեկնաբանութիւնը Կանաչեանի «Օրօրին»։

Ե. Գ.

ՄԵՐ ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ՊԱՐԲԵՐԱԹԵՐԹԵՐԸ

«ՆՈՒԻՐՈՒՄ»

Երեք թիւ 1961-ին, 212 էջ, եւ այս տարուան առաջին թիւը 56 էջով, կը կազմեն ազուոր Նուիրում մը հայ գիրին ու գրականութեան։

Հայերէն լեզուն հոս եւս մաքուր է եւ բծախնդրօրէն գործածուած։ Կը հանդիպինք գրական շնորհք ունեցող անուններու, որոնց գրութիւններուն ընթերցումը վայելք ընծայելու չափ ուշագրաւ է տեղ տեղ։ Իբրեւ այդպիսին կ՚ընդգծենք 1962-ի առաջին թիւին մէջ Տ. Աբրահամեանի «Փարագիթ»ը եւ Յ. Նազարեանի «Վերադարձը» (2961 թ. 3), հակառակ այս վերջինին մէջ մուտք գտած Շահնուրեան որոշ ազդեցութիւններուն։

Յաջող էջ մը ունի, գրեթէ գիւտ մը, Ն. Ինկլիզեան, դարձեալ 3րդ թիւին մէջ, «Միջմոլորակային զրոյց», ուր կը նկարագրէ երկրէն արձակուած նետէն վիրաւոր Լուսինը, եւ զինք շրջապատող մոլորակներուն զուրգուրանքը. (տեղ մը, անախորժ «կոր» մը կը ծակէ սակայն ընթերցողին ականջը)։ Եղիշէ Ճանազեան եւս կը գրաւէ մեր ուշադրութիւնը իր կարճ բանաստեղծութիւններուն եւ մտածումներուն ինքնատպութեամբ (3րդ թիւ)։ Ժիրայր Դանիէլեան անկեղծութեամբ ու բնականութեամբ կրցած է տալ աշակերտի մը ապրումներն ու մտածումները, դժուար քննութեան մը ընթացքին, իր «Երեք ժամ» կտորով, 1961-ի երկրորդ թիւին մէջ. սակայն քիչ անդին, 3րդ թիւին մէջ, «Տուրք Հ. Բ. Ը. Մ.»եան բանաստեղծութեամբ, կը գործէ մեղքը՝ Վ. Թէքէեանի նմանողութեամբ գրելուն։

Պարբերաթերթը ունի նաեւ իր գիտական, փիլիսոփայական, ուսումնասիրական բաժինը, քիչ մը շատ ծաւալուն ու շատ ծանրաբեռնուած եւ, բնականաբար, նուազ ինքնատիպ, ինչպէս կ՚ըլլան բոլոր դպրոցական պարբերաթերթերու ուսումնասիրական բաժինները, անխուսափելիօրէն։

Տեղեկատուութեանց բաժնին մէջ կան տեղեկութիւններ, որոնք ուղղակի վարժարանի կեանքին հետ կապ չունին եւ կը վերաբերին Հ. Բ. Ը. Միութեան, կամ անոր վարժարաններուն, ինչ որ խոտոր կը համեմատի պարբերաթերթի աշակերտական հանգամանքին։

Բուն արժէքը իրենց ունեցած հաւատքն է հայ գրողի կոչումին հանդէպ, հայ ժողովուրդի անցեալին, ներկային ու ապագային հանդէպ։ «Նուիրում»ի 1961-ի առաջին թիւի խմբագրականին հետեւեալ տողերը կը կազմեն այն խարիսխը, որուն վրայ միշտ կարելի է ազուոր ու ամուր բան մը կառուցանել ամէն մարզի մէջ.

«Սա մեր օրերուն՝ ուր ազգութիւններու, կրօններու, մշակոյթներու քաոսին մէջ ընդարմանալու վրայ է հայ հոգին, մենք կատաղօրէն կը կառչինք մեր հայութեան – որովհետեւ կը հաւատանք մեր ժողովուրդին։

Կը հաւատանք անոր պատմութեան, որ յարատեւ մաքառում մըն է յանուն իր ֆիզիքական ու հոգեկան ազատագրումին, ու նոյն ատեն՝ մշակութային վերելքի յաջողութիւն։

Կը հաւատանք անոր ներկային – որ Սփիւռքի մէջ շարունակութիւնն է դարաւոր մաքառումին, հայրենիքին մէջ՝ այդ մաքառումէն ծնած յարատուն վերելք։

Կը հաւատանք անոր ապագային, որովհետեւ ունի հերոսական անցեալ ու խոստմնալից ներկայ»։

...«Կը հաւատանք թէ հայ գրող ըլլալ կը նշանակէ էապէս հաւատացող ըլլալ – հաւատալ հայ ժողովուրդին։

Եւ մենք կը հաւատանք»։

Կը հաւատանք եւ մենք, համոզուած որ հայ վարժարաններ յաճախող եւ գրական հակում ունեցող տղաքը պիտի շարունակեն իրենց Նուիրումը հայ գրականութեան հանդէպ, դպրոցական նստարանները ետին ձգելէ ետք եւս։ Մանաւանդ ա՛յն ատեն։

ՍՏԱՑՈՒԱԾ ԳԻՐՔԵՐ ԵՒ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

●

1.— Կեանքի Ցորձանուտին մէջ.— (*Պատմուածքներ*) *Կ. Սասունի, Պէյրութ։*

2.— Քանի մը Մտքեր.— (*Խոհեր*) *Գրիգոր, Փարիզ։*

3.— Ցեղիս եւ Հողիս հետ.— (*Բանաստեղծութիւն Ա. գիրքոյկ*) *Արշալոյս Բաբայեան, Թեհրան։*

4.— Հայկի եւ Բէլի Կռիւը.— (*Բանաստեղծութիւն*) *Արշի, Թեհրան։*

5.— Շամիրամ.— (*Բանաստեղծութիւն*) *Մ. Թաւրիզեան, Պէյրութ։*

6.— Կեանքի Ցուշերից.— *Սիրաք Սահրատեան, Թեհրան։*

7.— Գիւղի Ճամբան.— (*Պատմուածքներ*) *Աղասի Յովհաննիսեան, Թեհրան։*

●

ԱԼԻՔ.— Գրական ամսագիր, Թեհրան։

ԱԼԻՔ.— Օրաթերթ, Թեհրան։

ՅՈՒՍԱԲԵՐ.— Օրաթերթ, Գահիրէ։

ԳՐԱԿԱՆ ԱՄՍԱԹԵՐԹ.— Փարիզ։

ԲԱԶՄԱՎԷՊ.— Վենետիկ։

ՇԻՐԱԿ.— Գրական ամսագիր, Պէյրութ։

ԶՈՒԱՐԹՆՈՑ.— Գրական ամսագիր, Փարիզ։

ՍՓԻՒՌՔ.— Շաբաթաթերթ, Պէյրութ։

ՃԱՀԱԿԻՐ.— Ճեմարանի Շրջանաւարտներու հանդէս, Պէյրութ։

ԳԼԱՁՈՐ.— Պարբերաթերթ, Կիլիկիոյ Կաթ. դպրեվանուց, Պէյրութ։

ՎԵՐԵԼՔ.— Վիեննայի Մխիթ. Ուսանող. պարբերագիրք, Պէյրութ։

ՁԱՆԱՍԷՐ.— Երկշաբաթաթերթ «Ձանից» միութեան, Պէյրութ։

ՊԱՏԱՆԵԿԱՆ ԱՐՁԱԳԱՆԳ.— Երկշաբաթաթերթ «Ձանից»ի, Պէյրութ։

ՎԱՐԱԳ.— Պարբերաթերթ, Համավասպուրական հայրենակցական միութեան, Մ. Նահանգներ։

ՄԷԿ ՏԱՐՈՒԱՆ «ԲԱԳԻՆ» ԿԸ ՆՈՒԻՐԵՆ

▼▼

1.– Պրն. Ժագ Ջեքմեան, Պէյրութէն
Օր. Աղաւնի Աշըգեանի, Պուրճ–Համուտ։

2.– Պրն. Յակոբ Մախուլեան, Այնճարէն
Հայր Կորիւն Շրիգեանի, Մ. Նահանգներ։

3.– Պրն. Սարգիս Համպոյեան, Պուրճ–Համուտէն
Օր. Անահիտ Պօզոյեանի, Մ. Նահանգներ։

4.– Տէր եւ Տիկ. Վարդան Գրիգորեան, Պէյրութէն
Օր. Արփի Համալեանի, Պէյրութ։

5.– Պրն. Գէորգ Անմահունի, Պուէնոս Այրէսէն
Պրն. Գէորգ Սարաֆեանի, Պուէնոս Այրէս։

6.– Պրն. Արշաւիր Շիրակեան, Մ. Նահանգներ
Գ. Գ. Եղիա Խիյմէթեանի, Եդուարդ Սահակեանի, Արամ Աֆարեանի եւ Տիգրանուհի Նէտուրեանի, Մ. Նահանգներ։

ՏԱՐԵԿԱՆ ԲԱԺՆԵԳԻՆ

ԼԻԲԱՆԱՆ 20 Լ. ՈՍԿԻ

ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆ 7 ՏՈԼԱՐ

ՀԱՏԱՎԱՃԱՌ 2 Լ. ՈՍԿԻ

Վարչութեան հասցէ.—

DIKRAN KOUYOUMDJIAN

P. B. 587, Beyrouth – Liban